

Kaynakça Bilgisi: Kutlu, H. İ. (2020). Erken Dönem Osmanlı Medreselerindeki Eğitim Programlarının Tespitinde Edebî Metinlerin Rolü: Abdülvâsi Çelebi'nin Halil-Nâme Mesnevisi Örneği, *Ihlara Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 127-154.

Citation Information: Kutlu, H. İ. (2020). The Role of Literary Texts In The Determination of Curriculums In The Early Ottoman Madrasahs: The Sample Of "Halil-Nama" Masnavi By Abdulvası Chalabi, *Ihlara Journal of Educational Research*, 5(1), 127-154.

ERKEN DÖNEM OSMANLI MEDRESELERİNDEKİ EĞİTİM PROGRAMLARININ TESPİTİNDE EDEBÎ METİNLERİN ROLÜ: ABDÜLVÂSİ ÇELEBİ'NİN HALİL-NÂME MESNEVİSİ ÖRNEĞİ¹

Halil İlteriş KUTLU²

Öz

Türk eğitim tarihi çalışmaları kapsamında Osmanlı devri medreselerindeki eğitim programlarına dair araştırmalar, uzun bir müddet çeşitli etkenlerle göz ardı edilmesine karşın son yıllarda artış göstermektedir. Bu çalışmaların yakın zamana kadar göz ardı edilmesinin sebepleri arasında birincil kaynakların erişilmesinde yaşanan zorluklar en önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle alfabe değişikliğinden ötürü kaynak eserlere erişim noktasında yaşanan problemler, Osmanlı medreselerindeki eğitim programlarına dair geniş kapsamlı ve bütüncül kanaatlere ulaşma imkânını da olumsuz yönde etkilemektedir. Bu sebeple uzak tarihsel dönemlerin eğitim programları üzerinde yapılan çalışmalarda daha net çıkarımlara ve yeni bakış açılarına ulaşmak için disiplinler arası çalışmalardan ve farklı bilim alanlarının kaynak eserlerinden faydalanmak büyük önem arz etmektedir. Eğitim tarihi özelinde daha yetkin kanaatlere ve geniş bakış açılarına ulaşmak için büyük fayda sağlayacak kaynaklardan biri de edebî metinlerdir. Çünkü edebî metinler, sadece kaleme alındıkları zamanın kültür anlayışını değil, devrin siyasi konjonktürünü, sosyolojisini, iktisâdi şartlarını ve düşünce dünyasına dayalı ilmî temelleri hakkında yeni düşünce kanallarını açacak bilgileri barındırması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bir devrin eğitim anlayışının da, o devrin düşünce ikliminden ve zihinsel arka planından ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Bu sebeple birincil kaynaklarında yetersizlik ve belirsizlik olan uzak tarihsel dönemlerin eğitim öğretim anlayışlarının ve müfredat programlarının tespitinde, o dönemin fikri hususiyetlerini ve düşünce iklimini bütüncül bir mahiyette bünyesinde barındıran edebî metinler önemli bir araştırma kaynağı olarak düşünülebilir. Bu çalışmada on dördüncü ve on beşinci asırları kapsayan erken dönem Osmanlı medreselerindeki eğitim programlarının tespitinde, aynı tarihsel dönemde yazılmış olan edebî metinlerin faydalı olabileceği fikri, Abdülvâsi Çelebi'nin on beşinci asırda kaleme aldığı Halil-nâme mesnevisinden hareketle tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Medrese; bilim tarihi; edebiyat; müfredat; Osmanlı eğitim tarihi.

¹ Bu makale Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı bünyesinde yürütülen "Abdülvâsi Çelebi'nin Halil-nâme Eserinin İncelenmesi, Bağlamsal Dizin ve İşlevsel Sözlüğü" başlıklı doktora tezi kapsamında hazırlanmıştır.

² Başkent Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Ankara, Türkiye, hikutlu@baskent.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4457-6266>.

THE ROLE OF LITERARY TEXTS IN THE DETERMINATION OF CURRICULUMS IN THE EARLY OTTOMAN MADRASAHs: THE SAMPLE OF "HALIL-NAMA" MASNAVI BY ABDULVASI CHALABI

Abstract

Within the scope of Turkish education history studies, researches about education programs in Ottoman period madrasahs have been increasing in recent years, although they have been neglected for a long time. Among the reasons why these studies have been neglected until recently, the difficulties experienced in accessing primary sources appear as the most important factor. Problems experienced in accessing source works, especially due to the alphabet change, negatively affect the opportunity to reach comprehensive and holistic opinions about the education programs in Ottoman Madrasahs. For this reason, it is of great importance to make use of interdisciplinary studies and resource works of different scientific fields in order to reach clearer conclusions and new perspectives in the studies of educational programs of distant historical periods. Literary texts are one of the sources that will be of great benefit to reach more competent opinions and broad perspectives in terms of education history. Because literary texts are of great importance in that they contain information that will open not only the cultural understanding of the time they were written, but also the political conjuncture, sociology, economic conditions and scientific foundations based on the world of thought. It is not possible to think of the education understanding of a period separately from the way of thought and mental background of that period. For this reason, in the determination of educational approaches and curriculum of distant historical periods with primary sources of inadequacy and uncertainty, literary texts that incorporate the intellectual characteristics and thought climate of that period can be considered as an important research source. In this study, the idea that literary texts written in the same historical period may be useful in the determination of the educational programs in the early Ottoman madrasahs covering the fourteenth and fifteenth centuries will be discussed from the Halil-nama masnavi, which Abdulvasi Chalabi wrote in the fifteenth century.

Key Words: *Madrasah; history of science; literature; education programs; curriculum; history of Ottoman education.*

GİRİŞ

Eğitim tarihi³ araştırmalarının her şeyden önce disiplinler arası bir alana tâbi olduğunu kabul etmek, konunun kapsamlı bir şekilde ele alınması ve anlaşılması için elzem bir husustur. Çünkü eğitim tarihi meseleleri, gelişim gösterdiği toplumun geçmişe dönük sosyolojik, psikolojik, tarihi ve iktisadi mazileriyle doğrudan bağlı bir mahiyet arz etmektedir. Bağlayıcı nitelikleri olan bu söz konusu bilimsel sahalarının dâhil edilmediği eğitim tarihi araştırmaları, konu ile ilgili bütüncül ve özgün bir kanaate erişilmesinde önemli bir engel teşkil etmektedir. Bu bağlamda eğitim bilimlerini ilgilendiren diğer bütün alanlarının geçmiş pratik (*bi'l-fil*) ve teorik (*bi'l-kuvve*) alt yapıları da bir yönüyle eğitim tarihinin alt alanları olarak pekâlâ görülebilir. Meseleye Türk eğitim tarihi⁴ araştırmaları özelinden

³ Eğitim Tarihi'nin bir araştırma alanı olarak varlığının yaklaşık 50 yıllık bir mazisi vardır. *Osmanlı Eğitim Mirası* ismiyle klasik ve modern dönem eğitim meseleleri hakkındaki ulusal ve uluslararası makaleleri derlediği çalışmasında Mustafa Gündüz, Üniversitelerde eğitim tarihinin ders olarak okutulmaya 1965'ten sonra başladığını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gündüz, M. (2015), *Osmanlı Eğitim Mirası*, s.21, Doğu-Batı yayınları, Ankara.

⁴ Türk eğitim tarihinin araştırılması meselesi bugüne özgü bir mesele değildir. Daha eski dönemlere ait bugünün çalışmalarını ve araştırmacılarını yönlendirmeleri açısından önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak şu eserler gösterilebilir: Mahmut Cevad'ın 1922 yılında hususi bir görevlendirme ile kaleme aldığı *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraâtı* adlı çalışması; Nafi Atuf Kansu'nun 1930'da kaleme aldığı *Türkiye Maârif Tarihi Hakkında Bir Deneme* adlı eseri; Osman Nuri Ergin'in beş ciltlik *Türk Maârif Tarihi* adlı külliyat niteliği taşıyan çalışması. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gündüz, a.g.e., s. 22.

yaklaştığımızda ise bu hususun yakın zamanlara kadar göz ardı edildiği görülmektedir.⁵ Yapılan çalışmalar şüphesiz eğitim tarihimizin genel hatları ile ihtiva ettiği hususiyetleri ortaya koymaları açısından kıymetlidir fakat ekseriyetle disiplinler arası çalışmaların ve söz konusu edilen farklı bilimsel alanlardan faydalanılmamasından doğan bilgi yanlışlıkları ve ciddi belirsizlikler gündeme gelmektedir. Bugün ise Türk eğitim tarihi çalışmalarında söz konusu bu eksiklikten doğan hususlar dikkate alınmaya başlanmış ve geç de olsa daha bütüncül çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Buna karşılık uluslararası camiada gözlemlenen eğitim tarihi çalışmalarında daha yetkin ve bütüncül bir kanaate erişmek için disiplinler arası bir inceleme yöntemi izlendiği görülmektedir.⁶ Çünkü farklı bilim dallarından destek alınarak yürütülen disiplinler arası inceleme tekniğinin gündeme alınması özellikle, üzerinde fazla bilgi edinilemeyen ya da aydınlığa kavuşturulmasında referans eksiliği yaşanan tarihsel dönemlerin eğitim anlayışlarının izah edilmesi ve bütüncül bir mahiyette anlaşılması için büyük önem arz etmektedir. Bu hususa verilebilecek en önemli örnek, Türk eğitim tarihi araştırmaları kapsamında önümüzde halen daha incelenmeye muhtaç bir tarihsel dönem olarak duran Osmanlı eğitim tarihi çalışmalarıdır.

Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası* isimli derleyici çalışmasının giriş kısmında Türk eğitim tarihi yazımında kullanılan araştırma metotlarını eleştirel bir gözle ele almış ve genel itibarıyla bu tarz çalışmalarda iki metodun kullanıldığını belirtmiştir. Birincisi, tarihin bilinen en eski dönemlerinden bugüne kadar yaşamış olan devletlerin hayatlarını temel alarak bu devletlerdeki eğitim faaliyetlerini, kurumlar, kişiler, eserler, programlar ve zihniyet başlıkları altında incelenmesidir. Eski Türklerin, Selçukluların ve bizim de çalışmamızı ihtiva eden Osmanlı eğitim tarihi çalışmaları bu kapsamdadır. İkincisi ise daha çok eğitim müesseselerini ve düzeylerini kaynak olarak her bir eğitim kurumunun tarihsel gelişimini kronolojik olarak inceleme metodudur. İlköğretim tarihi, ortaöğretim tarihi, medrese tarihi gibi araştırma konuları bu minvalde ele alınmaktadır (Gündüz: 2015, 24). Hiç şüphe yok ki, söz konusu bu araştırmaların tikel olarak müstakil ağırlıkları ve bilimsel nitelikleri bilim camiasına önemli katkılar sağlamaktadır. Fakat bu noktada üzerinde dikkatle durulması gereken husus şudur: Disiplinler arası bir inceleme tekniğine başvurulmaksızın, dar bir referans havuzundan beslenmek suretiyle yapıldığı takdirde söz konusu bu çalışmalar, ihtiyaç duyulan bütüncül niteliğe kavuşmuş bir eğitim tarihi nazariyesinin ortaya konması için yeterli olmayacaktır. Bu durumun temel sebebi ise Türk eğitim tarihi alanına dair bilhassa uzak tarihsel dönemlerdeki eğitim ortamını doğrudan ihtiva eden birincil

⁵ Miri Shefer – Mossensohn, *Science Among The Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge* adlı eserinde Türk bilim çevrelerinde Osmanlı bilim ve eğitim tarihi üzerine yapılan araştırma sahalarına keskin bir çerçeve ve benzer tavırlarla yaklaşılmış olmasının altında ideolojik bir sebep olduğunu Osmanlı tıbbının tarihyazımı üzerine kaleme aldığı *A Tale of Two Discourses: The Historiography of Ottoman – Muslim Medicine* adlı makalesine de atıf yaparak ifade etmektedir. Mossensohn konu ile ilgili görüşlerine şu şekilde devam etmektedir: “Osmanlı bilim tarihi alanında çok fazla bir şey yapılmamıştır. Şarkiyatçılığın özellikle XIX. asırda ortaya attığı gerileme tezi, Batılı tarihçileri Osmanlı’daki bilim, eğitim ve medeniyet meseleleriyle uğraşmaktan nasıl alıkoyduysa, pek çok Türk akademisyen de bu şarkiyatçı söylemi içselleştirdiği için İslam’da bilim ve eğitimin gerilemesi ve bundan dinin sorumluluğuna dair önermeyi sorgusuz sualsiz doğrudan kabullerinden doğan söz konusu çekinik ve kendine yabancılaşmış tavır (Selbstentäußerung), onların da üzerine sirayet etmiştir. Bu şarkiyatçı söylem, Türk Batılı seküler kimliği açıkça savunan milliyetçi ideoloji içerisinde kendine yer bulmuş ve bu çerçeve içinde Türk akademisyenler Osmanlı’nın bilim ve eğitim geçmişine sadece belirli bir açıdan yaklaşmışlardır: Bilimin Batılılaşma süreci ya da Batı’nın bilim ve teknoloji yoluyla İslam dünyasına sızması.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Miri Shefer – Mossensohn. (2019), *Osmanlı’da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi* (*Science Among The Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*), çev. Kübra Oğuz, s.12, Doğu-Batı Yayınları, Ankara.

⁶ 1961 yılında hayatına giren *Paedagogica Historica* ve 1978’ten itibaren yayımlanan *History of Education* dergilerinin yanı sıra 1978 yılında faaliyete geçen *International Standing Conference History of Education* (ISCHE) kapsamında yapılan eğitim tarihi araştırmalarında çok yönlü ve bütüncül çalışmaların oldukça yüksek bir seviyede olduğu gözlenmektedir.

kaynak sayısı oldukça az olmasıdır. Bu durumu Osmanlı eğitim tarihi çalışmaları özelinde ele aldığımızda, araştırmaya tabi tutulacak dönem XV. asır öncesi yani Sultan II. Mehmet devrine kadar olan devir ise, nitelikli bir kanaat ve fikre ulaşmak için çok yönlü referans taramalarına başvurulması neredeyse elzemdir.

Osmanlı Devleti altı yüz yıllık idare tecrübesi politik müktesebatıyla cumhuriyet Türkiye'sinin önünde devlet nazariyesini kapsayan yönetsel mahiyetin tüm yönlerini ihata eden geleneksel bir referans ve tarihsel öncülü olarak durmaktadır. Dolayısıyla, meseleye eğitim tarihi özelinde yaklaştığımızda Osmanlı eğitim tarihinin, bugünün Türk eğitim tarihi araştırmalarında son derece önemli bir yere sahip olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Fakat bu kaçınılmaz gerçeklik bilimsel araştırmaların hayata geçirilmesinde bir takım zorlukları ve handikapları da beraberinde getirmektedir. Bu handikapların gündeme gelmesindeki etkenler ise tarihsel dönem içerisinde değişen sosyo-kültürel, siyasal ve siyasal etkenlere doğrudan bağlı olan başkalaşan demografik, toplumsal ve kültürel hususiyetlerdir. Tarihsel süreç içerisinde meydana gelen kırılmalar ve bu kırılmaların ortaya çıkardığı bilhassa kültürel farklılaşmalar söz konusu tarihsel devrin incelenmesini ve dönem hakkında bütüncül bir kanaate varılmasını zorlaştırmaktadır. Araştırmacı nezdinde bu zorlukların başında ise inceleme için hayati önem arz eden kaynakların referans olarak kullanılmaması gelmektedir.

Türk eğitim tarihi araştırmaları dâhilinde bilim alanlarının tarihsel ve klasik metinleri, kaynak eser olma hüviyetleri ile oldukça büyük bir öneme sahiptir. Çünkü kaynak eserler hemen her dönemde ve pek çok konuda başvuru ve önemli ölçüde yararlanılan kapsamlı birikimlerdir. Klasik olmalarının altında yatan temel etken ise her dönemde faydalanılabilir, yeni anlamlar çıkarılabilir ve üzerinde çalışılan bir araştırmacının seyrini değiştirecek bir mahiyete sahip olmalarıdır. Türk eğitim tarihi sahasının cumhuriyet öncesi evresi için araştırmacılar nezdindeki en önemli zorluğu kaynak hüviyetindeki klasik eserlerin Arap alfabesi ile kaleme alınmış olmasıdır. Osmanlı eğitim tarihi çalışmaları özelinde meseleye yaklaştığımızda ise ilmiye teşkilatının, eğitim nazariyelerinin ve bu doğrultuda müfredat programlarının XV. asra tekabül eden Sultan II. Mehmet dönemi itibariyle sistematik bir hüviyete kavuştuğu düşünülürse, erken dönem olarak tabir edilen XIII. ve XIV. asırlardaki eğitim nazariyeleri, ilmiye teşkilatları ve okutulan dersler hakkında muteber ve özgün bilgilere ulaşmanın önündeki önemli engellerden birisi de araştırma konusunu doğrudan ihtiva eden birincil kaynakların bulunmayışıdır. İşte bu noktada her ne kadar yakın dönemde yapılan nitelikli çalışmaların sayesinde özellikle XIII. ve XIV. asır Osmanlı eğitim tarihine dair özgün ve yeni bilgiler keşfedilse de halen daha aydınlatılmaya muhtaç olan bu dönemlerin eğitim anlayışı ve müfredat programları üzerine yapılan çalışmalarda tatmin edici verilerin elde edilmesi için disiplinlerarası inceleme metotlarına ve farklı bilim dallarına başvurulması elzemdir. Bu hususun yarattığı sonuçlar nisbetinde bir başka tarafı da altı yüz yıllık devlet tecrübesi ile bir abide olarak karşımızda duran Osmanlı eğitim tarihine ilişkin yapılan nitelikli ve bütünlüklü çalışmaların uluslararası eğitim tarihi literatüründeki yetersizliği meselesidir. Eğitim tarihine dair klasik eserlerin kullanılmaması ve farklı bilim dallarından faydalanılarak ortaya bütüncül mahiyette bir Türk eğitim tarihi nazariyesi konamamasından ötürü, yapılan çalışmalar büyük çoğunlukla birbirinin tekrarı mahiyetinde bir seyir çimekte; bu durum da uluslararası eğitim platformlarında ciddi bir prestij kaybına da sebebiyet vermektedir.⁷ Uluslararası eğitim platformlarında söz konusu bütüncül ve disiplinler arası

⁷ Mustafa Gündüz, bahsi geçen eserinde düştüğü bir dipnotta bu olumsuz manzarayı, Princeton ve Harvard Üniversitesi kütüphanelerinde dünyanın köklü kültür ve medeniyet sahibi devletlerinin eğitim tarihleri ile ilgili raflar dolusu eser bulunmasına karşın, Türk/Osmanlı eğitim tarihiyle ilgili bir rafı bile dolduracak birikimin

metodolojinin yabancı dillerde yapılan eğitim tarihi araştırmalarında hassasiyetle kullanıldığı görülmekte; bununla birlikte Türkiye dışından olup Osmanlı eğitim tarihi üzerine çalışma yapan bilim insanlarının, söz konusu sahaya dair araştırmalarında son derece kapsamlı ve doğrudan Osmanlı metinlerini kapsayan klasik mahiyetteki kaynak eserleri referans alarak tümel bir inceleme metodolojisi uyguladıkları gözlenmektedir.⁸ Bu çalışmalarda referans olarak kullanılan klasik mahiyetteki kaynak eserlerin ilgili oldukları bilim dallarına bakıldığında, söz konusu metinler içerisinde edebi metinlerin de olduğu tespit edilmektedir. Bahsi geçen bu tarz problemlerin çözümüne bir dereceye katkı sağlaması ve yeni araştırma yöntemleri noktasında yönlendirici olması bağlamında yapılan bu çalışma, özellikle erken dönem Osmanlı eğitim tarihi araştırmaları dâhilinde müfredat programları ve okutulan derslerin tespitine yardımcı olabilmesi niyetiyle yapılmıştır. Buradan hareketle çalışmanın içerisinde önce erken dönem olarak ifade edilen XIV. ve XV. asır Osmanlı eğitim tarihinin genel manzarasına ve müfredat programları mahiyetinde hangi bilim dallarının eğitim kapsamında değerlendirildiğine dair belli başlı görüşlere yer verilecektir. Ardından XIV. ve XV. asırlarda kaleme alınmış birtakım edebî metinlerin, bu dönem aralığını kapsayan eğitim tarihi araştırmalarına ne şekilde kaynak teşkil edebileceğine değinilecektir. Akabinde de çalışmanın esas konusunu ihtiva eden, Abdülvâsi Çelebi tarafından XV. asırda kaleme alınan Halil-nâme adlı mesnevisinin erken dönem eğitim müfredatının tespiti özelinde Osmanlı eğitim tarihi araştırmalarına ne şekilde katkı sağlayabileceği tartışılacaktır.

Osmanlı Eğitim Tarihinin Erken Dönemlerindeki Ders İçeriklerine Dair Genel Kanaatler

Osmanlı eğitim tarihi çalışmaları kapsamında, müfredat programları ve medreselerde okutulan derslerin tespitine dair pek çok çalışma bulunmaktadır.⁹ Fakat bu çalışmaların büyük çoğunlukla XV.

olmaması bu durumun göstergelerinden biri olarak ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gündüz, M. (2015), *Osmanlı Eğitim Mirası - Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Doğu-Batı yayınları, s.26, Ankara.

⁸ Söz konusu mahiyette Türkiye sınırları dışında yabancı dillerde kaleme alınmış çalışmalardan birkaç tanesi örnek verilecek olursa; 2004 yılında *Studia Islamica* dergisinde Shahab Ahmed ve Nenad Filipovic tarafından yayımlanan "Sultanın Müfredatı: Kanuni Sultan Süleyman'ın 1565 (973) Tarihli Fermanı'nda Buyurduğu Osmanlı Medreseleri Programı" başlıklı makalede araştırmacılar, Osmanlı ilmiye teşkilatı içerisinde medrese hiyerarşisinin en yüksek basamağında okutulmuş kitapların net ve ayrıntılı bir müfredatını gözler önüne seren TSA E/2803/1 numaralı ve 1565 tarihli Kanuni Sultan Süleyman'ın fermanını incelemeye tabi tutmuş ve bu fermanla hareketle ve dönemin edebî metinler de dâhil olmak üzere birincil kaynaklarından da faydalanarak XVI. asır Osmanlı eğitim nazariyesi üzerinde oldukça geniş çaplı bir inceleme yapmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Shahab Ahmed & Nenad Filipović. (2004), "The Sultan's Syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial Medreses Prescribed in a Ferman of Kanuni Süleyman Dated 973/1565", *Studia Islamica*, V. 98/99, pp. 183-218. Bunun yanı sıra meşhur tarihçi Suriyai Faroqui tarafından 1973 yılında XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Uleması Arasında Sosyal Hareketlilik ismiyle *International Journal of Middle East Studies* dergisinde yayımlanan makalede ise Faroqui, XVI. asırda Sultan III. Murad devri Osmanlı âlimlerinin aile hususiyetleri, sosyo – kültürel, ekonomik yapılarını, ülke içerisindeki mobilizasyonunu ve geldikleri farklı coğrafyalar itibarıyla arz ettikleri kültürel hususiyetlerini içerisinde edebî metinlerin de olduğu muhtelif kaynak eserlerin yanında özellikle Âtâi tarihi özelinde incelemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Suraiya Faroqui (1973), "Social Mobility Among The Ottoman 'Ulemâ in the Late Sixteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, V. 4, No.2, April, s. 204-218.

⁹ Osmanlı eğitim tarihi kapsamında medreseler, müfredat programları ve okutulan derslere dair belli başlı araştırmaların bir kısmı şu şekildedir: Adnan Adıvar (1982), *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. Baskı, İstanbul. Ahmet Refik (1924), *Âlimler ve Sanatkarlar*, İstanbul. Cahit Baltacı (1976), *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih*, İstanbul. Sir Edward S. Creasy (1877), *History of Ottoman Turks*, London. Nuri Çalışkan. (1981), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fen İlimleri ve Yetişen Bilginler: Kuruluştan M.1700'e Kadar, Basılmamış Öğretim Üyeliği Tezi*, Samsun. De Salve. (1874), "L'enseignement en Turquie", *Revue des Deux Mondes*, 3. Seri, V, 836 – 841. Osman Nuri Ergin. (1977), *Türkiye Maarif Tarihi*, I, 2. Baskı, İstanbul. Muhammed Hamidullah, "Katip Çelebi'nin el-İlhâm el-Mukaddes min el-Feyz el-Akdes'i", *İTED IV* (3-4), 153 – 215. Joseph von Hammer. (1835), *Geschichte der Osmanschen Reiches*, c. IV. Ekmeleddin İhsanoğlu. (1992), "Introduction of Western Science to the Ottoman World: A Case Study of Modern Astronomy (1660-1860)", *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World*, 67-120, İstanbul.

asır ve sonrasını kapsadığı görülmektedir. XIV. asır ve XV. asrın başını ihtiva eden erken dönemlerin eğitim hususiyetleri ve müfredatlarına üzerine söylenen sözler bir takım tahminler ve çıkarımlardan ibarettir. Söz konusu araştırmalardan çıkarılan sonuç, erken dönem Osmanlı medreselerindeki ders programlarının genel itibariyle Selçuklu medreselerini örnek alınarak hazırlanmış olduğudur. Bu bağlamda ilk dönem Osmanlı medreselerine örnek olması itibariyle Selçuklu ve Anadolu Selçuklu medreselerindeki müfredat programlarının incelenmesi, Osmanlı dönemi medreselerinin ders programlarının tespiti için büyük önem arz etmektedir (Halaçoğlu, 1994: 439). Selçuklular tarafından ilk olarak Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medreselerini¹⁰ Merv, Herat, İsfahan, Belh ve Musul gibi vilayetlerde kurulan eğitim müesseseleri takip etmiş; bu merkezlerde teşekkül eden eğitim-öğretim anlayışı zaman içerisinde tüm İslam âlemine sirayet etmiştir. Dolayısıyla İslam dünyasının büyük bir kesiminde olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da âlimler, ekseriyetle aynı eğitim sisteminden geçmiş ve aynı kaynaklardan beslenmişlerdir (Unan, 1999: 150). Selçuklu medreselerinin fiziksel ve teşkilat hususiyetlerinin dışında müfredat programlarına bakıldığında hadis, fıkıh, kelim, ilm-i heyet

Halil İnalçık. (1973), *The Ottoman Empire: The Classical Age 1900-1600*, Praeger Publishers, New York. Fuad Köprülü. (1940), *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara. Muallim Cevdet. (1978), *Mektep ve Medrese*, İstanbul. Refik Ahmet Sevengil. (1948), *Fatih Devrinde Âlimler, Sanatkarlar ve Kültür Hayatı*, İstanbul. Seyyid Hüseyin Nasr. (1991), *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, çev. Nabi Avcı, Kasım Turhan ve Ahmet Ünal, İstanbul. Franz Taeschner. (1928), "Osmanlılarda Coğrafya", *Türkiyat Mecmuası*, II, 237 – 314. Mehmet Cenap Şehabbettin Tekindağ. (1973), "Medrese Dönemi" *Cumhuriyet'in 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul. Ahmet Zeki Velidi Togan. (1970), *Umûmi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul. İsmail Hakkı Uzunçarşılı. (1984), *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara. Madeline C. Zilfi. (1983), "The İlmiye Registers and the Ottoman Medrese System Prior to the Tanzimat", *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, ed. Paul Émile Dumont & Jean-Louis Bacqué – Grammont, 309 – 327, Leuven. Shahab Ahmed & Nenad Filipoviç. (2004), "The Sultan's Syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial Medreses Prescribed in a Ferman of Kanuni Süleyman Dated 973/1565", *Studia Islamica*, V. 98/99, pp. 183-218. Suraiya Faroqhi. (1973), "Social Mobility Among The Ottoman 'Ulemâ in the Late Sixteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, V. 4, No.2, April, s. 204-218. Cevat İzgi. (2019), *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyâzî ve Tabîî İlimler*, Küre Yayınları, İstanbul. Mustafa Gündüz. (2015), *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara. Miri Shefer – Mossensohn. (2015), *Science Among The Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*, By the Universty of Texas Press. Yahya Akyüz. (2015), *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayınları, Ankara. Ekmeleddin İhsanoğlu. (2004), *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire*, Aldershot, UK: Ashgate, Variorum.

Medrese literatürü konusunda değinilmesi gereken önemli isimlerden bir diğeri de George Makdisi'dir. İslam bilim ve eğitim tarihi çalışmaları kapsamında özellikle *Ortaçağ'da Yükseköğretim, İslam Dünyası ve Hristiyan Batı* başlıklı eserleri medreseler ve bu müesseselerdeki eğitim öğretim yöntemi, okutulan dersler, teşkilat yapısı ve günlük hayat gibi muhtelif alanlara ilişkin birincil kaynaklardan edindiği pek çok bilgiyi ayrıntılı aktarmaktadır (Gündüz, 2015: 48 – 50).

¹⁰ Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından faaliyete başlatılan Nizamiye Medreselerinin eğitim programı açısından diğer Selçuklu medreselerinden ve ilk kurulan Osmanlı medreselerinden farkı, *Şî-Bâtınî* propagandalarına karşı Sünnî İslam akaidini savunmak amacıyla *Eş'ârî /Şâfi* bir hüviyette kurulması, bu suretle de ders programlarında riyâzî ve tabîî ilimlerden ziyade nakli ilimlere ağırlık verilmiş olmasıdır. Bu durum doğal olarak Anadolu Selçukluları ve ilk Osmanlı medreselerindeki eğitim programlarını da bir dereceye etkilediği pekâlâ söylenebilir. Ayrıca genel kanaat, söz konusu etkenlerin neticesi olarak Nizamiye medreselerinde nakli ilimlerin yanında riyâzî ve tabîî ilimlerin okutulmadığı yönündedir. Ekmeleddin İhsanoğlu, Bağdat Nizamiyesinde olduğu gibi Nizamiye Medreselerinin çoğunda ilk zamanlarda fıkıh, hadis, sarf ve nahiv derslerinin dışında aklı ilimlerin okutulduğuna dair herhangi bir kayıdın bulunmadığını belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu. (1999), "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C: 1, İstanbul. Asad Talas ise *Eş'ârî* âlimler tarafından kabul edilmeyen genel felsefe ve metafizik konularının Nizamiyelerde yasaklandığını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Asad Talas. (2000), *Nizamiyye Medresesi*, (çev. Sadık Cihan), Samsun. Buna karşın Nizamiye medreselerinde tıp, riyaziye ve heyet gibi aklı ilimlerin okutulduğunu ifade eden görüşler de bulunmaktadır. Bkz. Abdullah Kuran. (1969), *Anadolu Medreseleri*, C: I, TTK Yayınları, Ankara. Ziya Kazıcı (1999), "Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler", *Osmanlı (Toplum)*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

(astronomi), riyaziye (matematik), tıp, edebiyat, belâgat, mantık ve aruz derslerinin verildiği noktada kaynaklar birleşmektedir (Anadol ve Abbasova, 2002: 349 – 351). Selçuklu medreselerinin gerek eğitim programlarını gerekse teşkilat yapısını hazır olarak temellük eden Fatih devrine kadarki ilk dönem Osmanlı medreselerinde uygulanan müfredat programları üzerine, birincil referanslara dair yetersizliklerden ötürü kesin bir yargıya varılamamaktadır. İlk dönem Osmanlı medreselerinde hangi derslerin okutulduğunun tam olarak bilinemediğini ifade eden Fahri Unan'a göre bu durumun altında yatan temel etken, söz konusu dönemin eğitim hususiyetlerini ihtiva eden bilgilerin genellikle daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış eserler vesilesiyle bugüne ulaşmış olmasıdır (Unan, C.5, 1999: 155). Türk eğitim tarihi üzerine referans kaynaklardan birini kaleme alan Yahya Akyüz de ilk Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin neler olduğu ve hangi sıralamayla bu derslerin verildiği noktasında tespit edilmiş net bir bilginin olmadığı kanaatinde olup, ancak Selçuklu devri medrese programlarından hareketle tahmini bir çıkarımda bulunulabileceğini, bu durumda da Selçuklu müesseselerine benzer bir şekilde ağırlıklı olarak naklî ilimlerin yanında matematik ve bazı aklî ilimlerin de okutulmuş olabileceğini ifade etmektedir (Akyüz, 2005: 62). Osmanlı ilim ve eğitim tarihi hakkında en verimli kaynaklardan birisini kaleme almış olan Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*¹¹ adlı eserinde, başta Orhan Gazi tarafından ilk kez İznik'te kurulan medreseden itibaren erken dönem Osmanlı medreselerinde aklî ilimlere dair bir hususiyet aranmasının beyhude bir çaba olacağını ifade etmektedir (Adıvar, 1943: 2). Adıvar, Orhan Bey tarafından kurulan ilk medresenin¹², Osmanlı ilmiye teşkilatının öncülü konumunda olan Selçuklu medreselerinin tedris açısından devamı olduğunu belirtmektedir (1943: 2). Buna karşın aynı eserinde Adıvar Osmanlı devrinin ikinci medresesi olma hüviyetini kazanmış olan Lala Şahin medresesinde uygulanan eğitim programında ise fıkıh ve kelam gibi naklî ilimlerin yanında mantık ve riyaziyatın da tamamen ihmal edilmediğinin kestirilebileceğini ifade etmektedir (1943: 3). Ekmeleddin İhsanoğlu ise Fatih öncesi Osmanlı medreselerinin eğitim programları ile ilgili olarak, bu müesseselerdeki eğitimin Nizamiye Medreselerinin tedrisat geleneği üzerine devam ettiğinin, asıl hedefinin ise dini ilimlerin okutulması ve özellikle fıkıh tahsilinin yaygınlaştırılması olduğunun altını çizmektedir (İhsanoğlu, C.1, 1999: 236). Bunun yanı sıra İhsanoğlu bazı medreselerin şifahanelerin yanında kurulmuş olmasından ve civarlarında rasat kuyularının bulunmasından ötürü bu kurumlarda dini ilimlerin yanı sıra tıp, astronomi, riyazî, tabîî ve mantık

¹¹ Miri Shefer – Mossensohn, Abdülhak Adnan Adıvar'ın Osmanlı'da bilim ve eğitim hakkında 1930'ların sonundan 1940'ların başına dek yazdığı ve halen bu alanda kaynak eser sayılan *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı çalışmasının açıkça milli, Batılı ve seküler siyasi ajandanın ürünü olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda kitabın başlığının da bu mahiyette algılanması gerektiğini ifade etmektedir (Mossensohn, 2019: 14). Ayrıca Adıvar'ın bu kitabının Türkçe baskısı, eserin özgün hali değildir. Eser, Adıvar'ın 1939 yılında Paris'te sürgündeyken yazdığı daha kısa bir monografinin, bazı eklemeler yapılarak ve pek çok bilgi alanını kapsayacak şekilde kronolojik bir düzende çevrilmiş halidir.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı İznik'te kurulan ilk medrese için *Osmanlı Tarihi* eserinin birinci cildindeki *Osmanlılarda Fikir Hayatı ve İlmî – İctimaî Müesseseler* başlığında şunlar- ifade etmektedir: “Osmanlı devletini kurmuş olan Orhan Gazi, bir taraftan idarî, askerî ve adlî teşkilatını yaparken diğer taraftan bunlarla beraber ilmî ve içtimaî teşkilatı da ihmal etmemiş ve bir aralık küçük beyliğine merkez yaptığı İznik'te cami imaretiyle beraber bir de medrese yaptırmak suretiyle bu hususta da ilk adımı atmıştır. İznik medresesi 1331'de, İznik'in fethinden bir sene sonra yapılmış ve bu müesseseye zamanına göre en dolgun maaş olan günde otuz akçe ile devrinin en büyük âlim ve mütefekkirlerinden Davud-ı Kayserî müderris olarak tayin edilmiştir... İznik medresesinin başında Davud-ı Kayserî gibi hem zâhir yan, aklî hem de dinî ilimlerde derin görüşlü bir mütefekkirin bulunması ve burada okutulan dersler arasında kelâm yani İslam felsefesinin konması o zamana kadar göre bu müesseseye verilmiş olan ehemmiyeti göstermektedir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı. (2011), *Osmanlı Tarihi: Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime İle Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*, C.I, s. 522, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ilimlerinin de yürütüldüğüne dair bir takım ipuçları olduğunu belirtmektedir (1999: 236)¹³. İlyas Çelebi ise erken dönem Osmanlı medreselerinin Davud-ı Kayserî¹⁴ gibi tasavvuf, naklî ve müsbet ilimleri şahsında bir araya getirmeyi başlamış bir münevver müderris ile başlaması, Kadızâde-i Rûmî gibi aklî ilimlerde, Hacı Paşa gibi tıpta ve Molla Fenârî gibi din ilimlerinde öncü olan abidevi şahsiyetler yetiştirmesi, ilk dönem Osmanlı medreselerinin eğitim programlarının eklektik bir mahiyete sahip olduğunu aşikâr ettiği kanaatindedir (Çelebi, C. 5, 1999: 173). *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı* adlı eseriyle Osmanlı eğitim dünyası hakkında en geniş, kapsamlı ve muteber çalışmalardan birisini ortaya koymuş ve bu alandaki pek çok çalışmaya öncülük etmiş olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İslam coğrafyasındaki medreselerin eğitim programlarında genel olarak ilimlerin aklî ve naklî olarak ikiye ayrılmasına karşılık Osmanlı medreselerinde bu ilimlerin *ulûm-ı âliye* (علوم آلیه) ve *ulûm-ı 'âliye* (علوم عالیه) olarak tasnif edildiğini belirtmektedir. Uzunçarşılı'nın söz konusu mevzu hakkındaki görüşleri de kısaca, erken dönem Osmanlı medreselerinde ekseriyetle naklî ilimlerin okutulduğu, ancak Fatih devrinde İstanbul'un fethinden sonra eğitim sahasında yapılan köklü değişimler ve ilmiye teşkilatı ile müfredat programlarının yeni bir nizama kavuşturulmasıyla müsbet ilimlerin kesin bir şekilde eğitim programlarına dâhil edildiği yönündedir.¹⁵ Uzunçarşılı her ne kadar bu değerlendirmeyi yapsa da bir

¹³ Ekmeleddin İhsanoğlu'nun konu ile ilgili ayrıntılı görüşlerine ayrıca şu kaynaklardan ulaşılabilir: İhsanoğlu, E. (1999). "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C: 1, İstanbul. İhsanoğlu, E. (1999), "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", *Osmanlı (Bilim)*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. Ekmeleddin İhsanoğlu, E. (2003), "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Bellekten*, S: (LXV/247), TTK Yayınları, Ankara. İhsanoğlu, E. (2001), "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965)", *Bellekten*, C. LXIV, S. 240, TTK Yayınları, Ankara. İhsanoğlu, E. (2003), *Osmanlılar ve Bilim*, Nesil Yayınları, İstanbul. İhsanoğlu, E. (2004), *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire*, Aldershot, UK: Ashgate, Variorum. İhsanoğlu, E. (1992), "Introduction of Western Science to the Ottoman World: A Case Study of Modern Astronomy (1660-1860)", *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World*, 67-120, İstanbul.

¹⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş* adlı kült eserinde Davud'ı Kayserî hakkında şunları ifade etmektedir: "İznik'te Orhan Gazi tarafından tesis olunan ilk Osmanlı medresesinin ilk müderrisi olan Kayserili Davud b. Muhammed, Ölceytü ve Reşideddin zamanının mümtaz şeyhi ve Ölceytü'nün seferlerinde bile yanından ayrılmayan dört şeyhten birisi olan Kâşanlı Kemaleddin Abdülrezzak'ın müridi idi. Üstadı gibi Davud-ı Kayserî de Muhyiddin İbn Arabî'nin Füsûsü'l-Hikem adlı kitabına şerh yazmış ve onu, Reşideddin'in o zaman İlhanlı Ebu Said Han'ın veziri olan oğlu Hoca Gıyaseddin'e ithaf etmiştir. Davud-ı Kayserî'nin Füsûs Şerhi henüz daha kendi zamanında Altın Orda merkezi olan Saray'da okunmuş ve orada Ali Şeyh Rükneddin Ahmet tarafından Farsî olarak tertip edilen yeni bir Füsûs şerhine esas olmuştur. Davud'ı Kayserî, Orhan Gazi ile oğlu Süleyman Paşa adına ayrıca Arapça olarak muhtelif ilimlere ait ansiklopedik mahiyette bir eser yazıp ithaf etmiştir ki; nüshası Beyazıt Umûmî Kütüphanesi'nde mahfuz bulunmaktadır." Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan (2019), *Umumî Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden XVI. Asra Kadar*, s.523-524, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

¹⁵ Türk Eğitim Tarihini konu edinen hemen hemen tüm birincil kaynaklar, Osmanlı eğitim tarihi kapsamında gerek ilmiye teşkilatının gerekse eğitim programlarının bütünüyle sistematik bir hüviyete bürünmesinin, Fatih Sultan Mehmet'i Sahn-ı Semân Medreselerini kurmasıyla teşekkül ettiği noktasında birleşmektedir. Müfredat programlarına dair belirsizlikler de dönemin vakfiye kayıtları ve kanunnameleri sayesinde aydınlığa kavuşmuş, riyâzî ve tabii ilimlerin müfredat içerisinde yer aldığı kesin bir şekilde ortaya konmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in inşa ettirdiği Fatih Külliyesi, Osmanlı Devleti'nin bir buçuk asırlık tarihinde mimarî cesamet bakımından en büyük; dinî, ilmî ve sosyal hizmetlerin yürütülmesi açısından en müttekâmil külliyesidir.

Külliye'nin bu seviyeye ulaşmasında elbette Sultan II. Mehmet'in şahsi meziyetleri, ilgi alanları ve kişisel arzuları büyük önem taşımaktadır. Sultan Mehmet tarafından kurulan bu müesseseler, Osmanlı bilim ve eğitim tarihi kapsamında bir dönüm noktası olduğu fikri bilim çevrelerince kabul gören bir kanaat olarak karşımızda durmaktadır. *Sahn-ı Seman Medreseleri* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Joseph von Hammer-Purgstall. (1827), *Geschichte des osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven: Erster Band: Von der Gründung des osmanischen Reiches bis zur Eroberung Constantinopels, 1300-1453* (in German). C. A. Hartleben, Pest. Gelibolulu Mustafa Âli. (2003), *Kühnü'l-Ahbâr: Fatih Sultan Mehmet Devri*, c. II, haz. M. Hüdayi Şentürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. Ahmet Cevdet Paşa. (2018), *Tarih-i Cevdet*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul. Ekmeleddin İhsanoğlu. (2003), "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Bellekten*, S: (LXV/247), TTK Yayınları,

taftan ilk dönem medreselerinde aklî ilimlerin tamamen göz ardı edilmediği şerhini de düşmektedir (Uzunçarşılı, 1988: 20).

Osmanlılarda ilmiye sınıfının ve eğitim öğretimden sorumlu müderrislerin, kaynaklarda *ulûm-ı akliyye*, *ma'kûl*, *ma'kûlât*, *akliyyât*, *felsefiyyât* gibi isimlerle geçen müspet ilimlere karşı tavrının nasıl olduğu, bahsedilen bu muhtelif görüşlerden de anlaşılacağı üzere araştırılması ve daha net yargılara ulaşılması gereken bir konudur. Osmanlı kaynaklarında, *riyâziyyât*, *tabiiyyât* ve *hikemiyyât* şeklinde geçen *riyâzî* ve *tabii* ilimler de aklî ya da felsefî ilimlere bağlı ilmî başlıklardır. Ekseriyetle medrese vakfiyelerinde müderrislerin ve icâzetnâmelerde müderrislik izni almışların ilmî niteliklerinden bahsedilirken, onların hem aklî hem de naklî ilimlere vâkif olmalarının elzem olduğu kaydedilmektedir.¹⁶ Bu mevzu özellikle Fatih devrine ait birincil kaynaklar vesilesiyle tespit edilmeye başlanmış, Sultan I. Süleyman devrine ait hem kanunnâmelerin hem de müstakil eğitim öğretim programlarını ihtiva eden eserlerin gün yüzüne çıkarılmasıyla Osmanlı'nın bilhassa yükselme devri eğitim öğretim koşulları hakkında bilim dünyası artık daha net kanaatlere ulaşmaktadır. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerindeki eğitim öğretim meselelerine dair net bilgilere erişmek daha zahmetli olduğu kadar çok yönlü bir araştırma yöntemini de gerekli kılmaktadır. Erken dönem Osmanlı ulemasının müspet ilimlere karşı tavrına dair araştırmaların seyrini yönlendirebilecek mahiyette birtakım kıymetli deliller de elbette bulunmaktadır. Örneğin Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan D.7081 numaralı kayıta Sultan II. Murad tarafından 1435'te Edirne'de Tunca ırmağı kıyısında yaptırılan dârü'l-hadis vakfiyesinden müderrislerinin takva sahibi, temiz, şer'î ilimleri hakkıyla bilen, naklî müşkülleri yenmeye ve şüpheleri gidermeye kâdir olmaları istendiği görülmektedir (İzgi, 2019: 113). Bu kurum tamamen dini mahiyette bir eğitim vermesi amacıyla kurulduğu için vakfiye metninde sayılan şartlardan birinde, müderrisin, medresede katiyen felsefî ilimlerle iştigal etmemesi gerektiğine dikkat çekilmektedir. Bununla birlikte Kara Timurtaş Paşazâde Umur Bey tarafından Bergama'da yaptırılan medresenin vakfiyesinden de medresede sadece naklî ilimlerin okutulmasının katiyetle aklî ilimlere girilmemesinin şart koşulduğu kaydedilmektedir¹⁷ (2019: 113). Söz konusu bu iki örneğe bakıldığında akla ilk olarak erken dönem Osmanlı medreselerinin genelinde aklî ilimlerin okutulmaması bir tarafa okutulmasının kat'î surette yasak olduğu fikri gelse de meseleye bu şekilde tümel bir bakış açısıyla yaklaşmak bizi yanlış bir yargıda bulunmaya sevk edecektir. Tıpkı Nizamiye medreselerinde olduğu gibi bir takım kurumlara getirilen bu yasaklamalar aklî ilimlere karşı olumsuz bir nazariyenin var olduğundan değil, sadece bu kurumlarda hadis ağırlıklı olarak dinî tedrisatın yapılması yönünde bir tercihten dolayıdır. Zira dârü'l-hadislerde aklî ilimlerin okutulmasına karşı geliştirilen mevzuat, diğer medreselerde de durumun aynı bu şekilde olduğu anlamına gelmemesi gerektiğini bize kanıtlayan örnekler de bulunmaktadır. Başta, XVI. asırda Taşköprüzâde Ahmet Efendi tarafından, Osmanlı Devleti'nin toplu ulema ve meşâyih biyografilerinin bir derlemesi mahiyetinde oldukça büyük ve muteber bir külliyyat halinde hazırlanmış olan *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâ'i'd-Devolet'l-Osmaniyye* adlı eser olmak üzere bu eserin sonraki yüzyıllarda muhtelif yazarlar tarafından yazılan zeyillerinde ve farklı haltercümesi kitaplarında Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren hemen hemen her âlimin aklî ve naklî ilimlerde ne kadar mâhir ve bâhir olduğu zikredilmekte, bir takım âlimlerin ise bilhassa müspet ilimlerdeki maharetlerinden bahsedilmektedir.

Ankara. Cahid Baltacı. (1995), *Fatih Sultan Mehmed Devri İlim Hayatı ve Sahn-ı Semân Medreseleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul.

¹⁶ Erken dönem Osmanlı medreselerinin ilmiye teşkilatı ve eğitim öğretim programlarını kısmen de olsa ihtiva eden vakfiye metinleri hakkında bkz. Mustafa Bilge (1984), *İlk Osmanlı Medreseleri*, s.140-148, 213 – 231, İstanbul Edebiyat Fakültesi, Basımevi.

¹⁷ Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları, Fermanlar Kısmı, dosya 38; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 270; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 166.

Bu bahislerde söz konusu âlimler için kullanılan ibareler ise “ *aklî ilimlerde âlimdi; ma’kûlde âlim bir kimse idi; bütün ma’kûlâtta önde gelen ilimlerde âlimdi; ekser iştiğâli aklî ilimlerde idi; aklî ilimlerde bâri’ idi; aklî ilimlerde son mertebeye ulaşmıştı; aklî ilimlerde âlim, riyâzi ilimlerde mâhir idi; aklî ilimlerde mahâreti, riyâzî ilimlerde ma’rifeti vardı*” tarzında daha pek çok şekilde ifade edilmiş olan ibareler ile nitelendirilmiştir (2019: 114).¹⁸

Osmanlı toplumunda bilgiye erişimin ve eğitimin, otodidaktik, örgün eğitim, özel bir öğretmenle evde eğitim ve bir zanaatkâra çıraklık etmek gibi birçok yönteminin mevcut olduğunu ifade eden Miri Shefer – Mossensohn, *Science Among the Ottomans*’da medrese eğitimini de bu yöntemlerin içerisinde değerlendirmektedir. Medreseleri, öncelikle din alanında daha derin eğitim vermekle yükümlü bir kurum olarak tanımlayan Mossensohn, bu kurumlarda kuruluşun itibaren belli bir ölçüde müspet ilimleri kapsayan genel bir eğitimin verildiğini ifade etmektedir (Mossensohn, 2019: 76). Bu kanaate varmasındaki en önemli etkenlerin başında ise Osmanlı sosyal hayatı içinde 1781 ile 1786 yılları arasında gözlem yapma imkânı bulmuş olan Cizvit âlimi Gian Battista Toderini’nin, İstanbul kaldığı beş yıla ait hatıralarını ihtiva eden *Letteratura Turchesca*¹⁹ adlı eseri gelmektedir. Toderini, eserinde “*Accademia*” olarak ifade ettiği medreselerin ihtişamından bahsetmiş, binaların ne kadar görkemli, müderrislerin de bir o kadar etkileyici olduğundan söz etmiştir. Toderini, bu kapsamda medreselerin kuruluşundan itibaren gittikçe etkisini ve müktesebatını arttırarak bilimin her dalına adanmış bir vaziyette olduklarını ve bu kurumlardan başlangıçtan itibaren tefsir ve hadis gibi din ilimlerinin yanı sıra riyâzî ilimlerin de öğretildiğini ifade etmektedir (Mossensohn, 2019: 76). Eserin riyâzî ilimler ilgili olan bölümünde İstanbul’daki Türklerin matematik ilimlerinde yüksek bir mertebeye ulaştıklarını belirten Toderini, bu ilim dalını çocukluklarından itibaren medreselerde öğrenmeye başladıklarını söylemekte, buna ek olarak da iyi müderrislerin gözetimi altında Türkçe ve Arapça kaleme alınmış riyâziyat kitapları vesilesiyle müktesebatlarını geliştirdiklerini ve bu alanda en muteber Avrupalı matematikçilerini geride bırakacak kadar iyi hesap yaptıklarına dikkat çekmektedir (Coşkun, 2012, C.41: 208-209). Bu bağlamda söz konusu mevzu hakkında birinci ağızdan bilgi veren bir başka kaynak, Osmanlı entelektüel tarihinin hiç şüphesiz en büyük fikir adamlarından biri olan Kâtip Çelebi’nin, XVII. asırda kaleme aldığı *Mîzânü’l- Hakk fi İhtiyârü’l- Ehakk* adlı eseridir. *Mîzânü’l-Hakk*’ın giriş bölümünde Kâtip Çelebi, aklî ilimlerin ehemmiyetine değinmiş ve İslam dininin felsefî ve aklî ilimleri hiçbir zaman reddetmediğini, aksine din ve felsefe ile akli uzlaştırmaya çalıştığını ortaya koymuştur. Çelebi, şer’î

¹⁸ Bu konu ile ilgili bir başka örnek de XVI. asır tezkire yazarlarından Âşık Çelebi’nin meşhur *Meşâirü’ş-Şuarâ* adlı eserinde verilebilir. Sarı Lutfî ve Deli Lutfî lakaplarıyla bilinen Tokatlı Molla Lutfî (Lutfullah Muhammed b. Hasan et-Tokadî), özellikle ince ve kıvrak zekâsıyla aklî ilimlerde mertebeye kat etmiş, latifeci, nükteci ve lafını esirgemeyen bir âlim olduğu, pek çok birincil kaynaktan yazmaktadır. Âşık Çelebi’nin *Meşâirü’ş-Şuarâ*’sında belirttiğine göre devrin naklî ilimlerde isim yapmış bir başka âlimi Molla Arab, Sultan Mehmet’in önünde Molla Lutfî ile tartışırken onu için “*Ekser bildiği felsefiyyâtı, mühimmât-ı diniyye ve ulûm-ı şer’iyyeden nesne bilmez. Belki dahi istincâ nicedir, fehm kılamaz*” şeklinde bir ibare kullandığını kaydetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Filiz Kılıç. (2010), *Âşık Çelebi’nin Meşâirü’ş-Şuarâ*, 172 a., haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

¹⁹ Gian Battista Toderini’nin *Letteratura Turchesca* adlı eseri genel itibarıyla Osmanlı yazmaları, müellifleri, medreseleri, kütüphaneleri, edebiyatı, musikisi ve en önemlisi bilim hayatına dair çok önemli bilgileri ihtiva eden bir kaynaktır. Muhtevası açısından bu esere Türk bilim tarihine dair bir kült eserlerden birisi olduğunu söylemek gayet mümkündür. Toderini’nin bu eseri, Türk kültür, bilim ve eğitim tarihine dair pek çok konuyu Avrupa dillerinde işleyen ilk kaynaklardan biri olması nedeniyle önem arz etmektedir. Toderini’nin, kitabında, değindiği konuların çeşitliliği ve verdiği bilgilerin geçerliliği, bu eseri Avrupalı şarkiyatçıların ve oryantalistlerin en önemli başvuru kitaplarından biri haline getirmiştir. Gian Battista Toderini hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Vildan S. Coşkun. (2012), “Toderini, Gian Battista”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, s. 208 – 209, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. Gianbattista Toderini, *Letteratura Turchesca* (Venedik: Presso G. Storti, 1787), 2:1-28. Gian Battista Toderini, *Del la litterature des turcs* (trc. M. L’abbé De Cournaud), Paris 1789; Ettore Rosi. (1937), “Toedirini, Gian Battista”, *Enciclopedia Italiana*, XXXIII, Roma.

ilimlerin, aklî ilimlere olan ihtiyacı çarpıcı bir örnek ile açıklamış, bu bağlamda geometri bilmenin şer'î hukukun adalet ilkesine göre hüküm vermede ne kadar elzem olduğunu gösteren örnekler sunmuştur. Kâtip Çelebi hususi bir vakayı ele alarak²⁰ aklî ilimler ile dinî ilimler arasındaki bağlantı noktasında geometri (hendese) bilen bir müftü ile geometri bilmeyen bir müftünün fetvalarını karşılaştırmış ve geometri bilmeyen müftünün hatalı hüküm verdiği kanaatine varmıştır (Yavuz, 2009: 91). Kâtip Çelebi, Osmanlı ulemasında ekseriyetle var olan bu hususiyetin ve çok yönlü müktesebatın medreselerde başlangıçtan itibaren kazandırıldığını da ayrıca ifade etmektedir. Çelebi'nin, bu bakış açısı ile rasyonalist bir zihin ürünü ortaya koyduğunu söyleyen Hilmi Yavuz, diğer eserleri bir tarafa bırakılacak olursa *Mîzânü'l- Hakk fi İhtiyâri'l- Ehakk* eseriyle Çelebi'nin Osmanlı düşüncesine rasyonalist bir dönüşüm edindirme bağlamında en önemli katkıyı sağladığını ifade etmektedir (2009: 90).

Tüm bu görüşlerden hareketle, erken dönem Osmanlı eğitim programlarının içeriğine dair birtakım gözlemler ve çıkarımlar haricinde net bir kanaatin olmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu durumun en temel sebebi daha önce de ifade edildiği gibi "erken dönem" olarak tabir edilen Sultan II. Mehmet öncesi Osmanlı ilmiye teşkilatı ve eğitim programlarını ihtiva eden somut ve resmî kaynakların malumat açısından kifayetsizliğidir. Dolayısıyla söz konusu devrin eğitim anlayışı içerisinde özellikle aklî ve riyâzî ilimlerin konumu hakkında bilgi edinmek ve en azından daha geniş ve daha bütüncül kanaatlere ulaşmak için çok yönlü araştırma tekniklerine başvurmak elzem görünmektedir. Bu tekniklerin başında da mevcut bir mesele üzerinde dönem okuması yaparken araştırma malzemelerinde birtakım değişikliklere gidilmek suretiyle alan dışı kaynak taramalarına başvurmak gelmektedir. Zira dikkat edilecek olursa ilk dönem Osmanlı medreseleri hakkında tüm belirsizliklere rağmen tespit edilebilen tatmin edici bilgilerin tümü, mevzu ettiği konu bağlamında farklı bir mahiyette olduğu görünümü veren birincil kaynaklardan elde edilmektedir. Söz konusu mevzu hakkında kesin bilgiler vermese bile ilk dönem Osmanlı eğitim programlarının tespiti meselesine dair en azından araştırmacını tasavvurunu genişletebilecek ve yeni bakış açıları kazandırabilecek kaynakların başında edebî metinler gelmektedir. Bu hususiyetin en azından kaynak türü bağlamında ne derecede önem arz ettiğine dair Miri Shefer – Mossensohn çok önemli bir tespitte bulunmaktadır. Mossensohn'a göre, Osmanlı'nın eğitim söylemine Osmanlı hagiografileri, yani evliyaların hayatlarının tasvirleri (*Menâkıbnâme*, *Tezkiretü'l- Evliyâ* vb.) üzerinden eğilmek meselenin kapsamlı bir şekilde ele alınması ve anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır (Mossensohn, 2019: 72).²¹ Mossensohn'un tavsiye niteliğindeki bu görüşü doğrudan edebî metinlerin, Osmanlı eğitim tarihi araştırmaları için referans mahiyetinde kıymetli ve dikkate değer oldukları anlamına gelmektedir.

İlk Dönem Osmanlı Eğitim Programlarının Tespitinde Edebî Metinlerin Yeri

Edebî metinlerin, salt estetik ve kurmaca (*fiktif*) hüviyetleri bağlamında müstakil bir bilim alanı olarak incelenmesinin mazisi yakın olduğu gibi müellifler, şairler ve entelektüellerden oluşan muhtelif

²⁰ Kâtip Çelebi'nin örnek olarak verdiği vaka şu şekildedir: "Bir kimse boyu, eni ve derinliği dört zira bir kuyuyu kazmak için birini sekiz akçeye tutar. O da boyu, eni ve derinliği iki zira olan bir kuyu kazar ve karşılığında dört akçe ister. Bu vaka üzerinde iki müftüden fetva isterler. Geometri bilmeyen müftü dört akçe hakkı olduğu yönünde hüküm verirken, geometri bilen müftü ise o kişinin hakkının bir akçe olduğu yönünde fetva vermiştir. Doğrusu da budur, çünkü iki zira kuyu, dört zira kuyunun sekiz de biridir. Bu suretle ücretin de sekizde biri olması gerekmektedir." Ayrıntılı bilgi için bkz. Hilmi Yavuz. (2009), *Türkiye'nin Zihin Tarihi: Kâtip Çelebi ve Mîzânü'l- Hakk*, s. 91, Timaş Yayınları, İstanbul.

²¹ Mossensohn'a göre *Menâkıbnâme* literatürü, efsanelerden faydalanarak evliyanın ve kahramanların niteliklerini izlemeye değer dersler ve örnekler sunmaktadır. *Siyer* literatürü bu türün en önde gelen örneğidir. *Menâkıbnâme* literatürü her ne kadar amaçları ve içeriği itibarıyla dini olsa da çocukluk hakkında görüşler gibi toplumsal ve siyasal değerleri de açığa vurmaktadır (Mossensohn, 2019: 72).

sanatkarların kaleme aldıkları eserleri salt estetik ve fiktik bir yapıda vücuda getirme gayelerinin de yaklaşık yüz yıllık bir mazisi vardır. Özellikle Ortaçağ zihin tarihi göz önüne alınırsa kaleme alınan gerek Hristiyan medeniyetinde gerek İslam medeniyetinde ortaya konan edebiyat ürünlerinin sadece estetik ve kurmaca merkezli gayelerle kaleme alınmadıkları görülecektir. Edebî metinler, doğaları gereği sadece kaleme alındıkları zamanın kültür anlayışını değil, devrin siyasi arka planını, sosyolojik vaziyetini, iktisâdî şartlarını ve düşünce dünyasına dayalı ilmî temelleri hakkında oldukça önemli kanaatler uyandıracak, genel bir hükme varmada ihtiva ettikleri ipuçları sayesinde yeni düşünce yollarına vardırarak bir misyon üstlenmektedir. Bu sebeple söz konusu çalışma özelinde Miri Shefer – Mossensohn’un da her ne kadar aynı minvalde olmasa da benzer bir şekilde değindiği gibi Osmanlı eğitim tarihi çalışmalarında edebî metinlerden faydalanmak, çok yönlü ve bütüncül kanaatlere ulaşma noktasında önem arz etmektedir. Bilhassa uzak tarihsel dönemlere dair araştırma konularında birincil referans yetersizliği yaşanıyorsa bu durum daha da önem kazanmaktadır. Bugüne kadar yapılan ve üzerine söylenen sözlerin geneline bakıldığında Osmanlı eğitim tarihinin özellikle ilk dönemlerine dair çalışmalar böyle bir inceleme tekniğine başvurulmasını gerekli kılmaktadır. Bu sebeple çalışmanın bu bölümünde, XV. asra kadar kaleme alınmış Osmanlı yazın tarihine ait edebî metinlerdeki bilgilerin, ilk dönem Osmanlı müfredat programlarının tespitinde ne kadar faydalı olabileceği tartışılacaktır. Bu bağlamda, zihinlerde genel olarak bir manzara oluşturulması için farklı edebî metinlere ait örneklerden bahsedilecek; ayrıca malum meseleye kapsamında ihtiva ettiği mühim bilgiler ve işlediği konu itibarıyla Abdülvâsi Çelebi tarafından XV. asrın başında (1414-1415) kaleme alınmış *Halil-nâme* mesnevisi, Osmanlı eğitim tarihi ve düşünce iklimi odağında hususi olarak incelenecektir.

Osmanlı Devleti’nde sadece dinî hususiyetleri ihtiva eden naklî ilimlere dair eserler değil, felsefeyi de bünyesinde barındıran aklî ve riyâzî ilimleri konu edinen eserler de büyük çoğunlukla Arap diliyle kaleme alınmıştır. Bu suretle İslam bilim camiasının *lingua francası* olan Arapçayı ve ilmî terminolojiyi iyi bilen âlim, müderris ve medrese öğrencileri, cemiyet içerisinde ilmî mahiyette elit bir tabaka oluşturmuşlardır. İlmî hüviyetteki risale ve eserlerin büyük çoğunlukla Arapça yazılmasına karşılık, bu elit ve özel mahiyetteki müktesebatın *vulgarize* edilmesinde ve söz konusu ilmî hususiyetlerin geniş halk tabakalarına aktarılmasında, manzum (*aruz vezni ve kafiyeyle sağlanan ahenk ile şiir şeklinde kaleme alınmış metin*) olarak kaleme alınmış edebî eserler büyük görev üstlenmişlerdir.

Araştırmaya tâbi tutulan tarihsel zaman dilimi Osmanlı Devleti’nin yeni yeni devletleştiği ve akabinde de çok uluslu bir hüviyet arz eden imparatorluk vasfına eriştiği bir devri kapsayan XIV. ve XV. asırlar olduğu için her ne kadar çalışmanın odak noktası eğitim tarihi kapsamında olsa da bu mevzunun bütüncül bir mahiyette anlaşılması için Osmanlı devlet anlayışının kainatı nasıl algıladığına dair ihtiva ve ihata ettiği hususiyetleri göz önünde bulundurmamak gerekir. Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken en temel şey, kuruluşundan itibaren Osmanlı’nın insanı, toplumu, insanlığı ve evreni kâinatın içindekilerle birlikte Tanrı’yı bir bütün olarak idrak etmek gayesindedir. Bundan dolayı, Osmanlı kendi inancı etrafında, kendi kâinat algısı çerçevesinde kendine has *Nizâm-ı Âlem*’ini tesis etmek için eğitim de dâhil olmak üzere tüm kurumlarıyla bir aksiyon sürecini başlatmıştır (Bolay, 2011: 84). Bu aksiyon içerisinde teşekkül eden yeni bir kültür ve dünya nazariyesinin temelinde ise iman, imanun ölçüsü akıl, bilgi, ilim, sanat ve kültürü çokluğun bünyesinde var olan birlik anlayışı çerçevesinde yerleştirmiş ve bu suretle nevi şahsına münhasır bir *rasyonalite* inşa etmişlerdir. Osmanlı’nın bu bakış açısı ile inşa ettiği söz konusu rasyonalite, İslam düşünce geleneği içerisinde teşekkül eden Kur’ân rasyonalitesi ile Yunan rasyonalitesinin heterojenik bir sentezinden mülhemdir. Bu sebeple Osmanlı da tıpkı öncülü olan Selçuklu gibi genel ortaçağ düşünce esaslarına uygun olarak iman ile bilgiyi, din ile akli, cemiyet hayatı

ile sanatı kanonik tasniflerle birbirlerinden ayırmamışlardır.²² Bu dünya görüşünün medreselere bir düstur olarak yansması ise Alman romantizminin büyük isimlerinden Johann Wolfgang von Goethe'nin ifade ettiği şekilde "Zıddı söylenemeyecek hiçbir şey yoktur" ilkesiyle hayata geçirilmiştir (2011: 64). Dolayısıyla Osmanlı kültürü ile ilgili yapılan her araştırmada olduğu gibi eğitim tarihi kapsamında yapılan çalışmalarda da Osmanlı düşünce tarzının bu hususiyeti göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü Osmanlı medreselerinde yapılan eğitimin bu düşünce tarzından ayrı değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu sebeple söz konusu bu fikrî müktesebatın güçlü ve zengin bir mahiyette ortaya konduğu kaynakların başında da edebi metinler gelmektedir. Zira edebi metinler bir medeniyetin zihinsel referanslarını tespit etmede oldukça önemli rol oynadıkları için eğitim öğretim anlayışına dair önemli ipuçlarını da barındırmaktadır. XIV. ve XV. asırda aynı zamanda entelektüel hüviyetleri de olan muhtelif sanatçılar tarafından kaleme alınmış eserlere göz atmak yerinde olacaktır.

Bu bağlamda incelemeye tabi ilk eser bir Osmanlı ansiklopedisti, tarihçisi, tabibi ve şairi olan Ahmedî'nin XIV. asırda kaleme aldığı *İskendernâme*²³ adlı mesnevisidir. Bu eser ihtiva ettiği bilgilerin çeşitliliği sebebiyle adeta bir ansiklopedi hüviyetindedir. Çalışma açısından eserin önemi ise Ahmedî'nin eserinde sadece çeşitli bilgileri toplamakla yetinmemiş, ahlak, felsefe, siyaset ve eğitime dair dile getirdiği fikirlerle öncesinde bahsedilen malum kâinat görüşü çerçevesinde adeta bir sentez ortaya koymuştur. Müellifin, eserinde akla ve ilme büyük önem verdiği görülmektedir. Eserde her ne kadar kronolojik bir hata içerisinde verilmiş olsa da Aristoteles, Platon, Sokrates, Pisagor ve Hipokrat gibi şahsiyetler İskender'in etrafında rol üstlenmişlerdir. Eser, düşünce tarihinin bu kült isimlerinin, Evrenin ana maddesi (*arçe*), akıl, makul, illet (*sebep*), malûl (*sonuç*), cevher, araz (*ilinti*), yer küresinin, ateş ve hava tabakasının hususiyeti, gezegenlerin büyüklüğü, Tanrı'nın sıfatlarının gezegenlerde tecelli edişi, ruhun ve bedeninin aslı, insan vücudunun bölümleri, ruhların izahı ve insan vücudundaki

²² Süleyman Hayri Bolay, Osmanlı devletinin düşünce kodlarını ve zihin çerçevelerini ayrıntılı bir şekilde işlediği Osmanlı Düşünce Dünyası adlı eserinde birlik fikri üzerine inşa edilmiş dünya nazariyesi hakkında şunları ifade etmektedir: "Bu alanları birbirine karıştırmak mahzurlu olduğu gibi bu alanların otonomluğunu dar bölmelere ayırmak daha da zararlıdır. Osmanlı düşüncesini bu açıdan değerlendirmek isabetli olacaktır. Osmanlı zihni bilhassa Aydınlanmacı anlayışın getirdiği bir gelenek olan bölmeci, indirgemeci, basitleştirici ve safdışı edici Batı rasyonelliğine benzer bir yolu izlememiştir. O, Kur'an'ın ve hadislerin verdiği ilham ile, tevhit esasına dayalı gelişen bir rasyonelliği takip etmiştir. Bu, enfüs (insanın manevi dünyası), âfâk (dış dünya) ve gelenekten güç alarak aşkın bağlantılar kurabilen, bilgisini son ve mutlak saymayan, âlemi Tanrıya bağlayan, mânevi hayatı ve ahiret hayatını da düşünüp düzene sokabilen bir rasyonelliktir. Bu rasyonellik yaşanan, uygulanan, tecrübe edilen ve bu suretle kemâle eren bir mahiyet arz etmektedir." Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Hayri Bolay. (2011), *Osmanlı Düşünce Dünyası*, s. 64, Akçağ Yayınları, Ankara. Süleyman Hayri Bolay'ın Osmanlı düşünce ikliminin genel hatlarına dair ifade ettiği bu hususiyetlerin genel bir ortaçağ zihin yapısı olduğunu da belirtmek gerekir. Sınıflandırılmış ve parçalanmış zihin yapısı Avrupa'da XVIII. asır aydınlanma devri ile sistematik bir düşünce tarzı haline gelirken, XVI. asır reformasyon hareketlerine kadar Avrupa'da da aynı hüviyette tümel, bütüncül ve ilahi temelde birleştirici bir düşünce dünyasının olduğu aşikârdır. Ortaçağ Avrupa'sının zihni hususiyetlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Jacques Le Goff. (2015), *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven, Uğur Güven, Doğu Batı Yayınları, Ankara. Jacques Le Goff. (2008), *Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Timuçin Binder, Literatür Yayıncılık, İstanbul. Jacques Le Goff. (2011), *Ortaçağda Entelektüeller (Les Intellectuels Au Moyen Age)*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul. Susan Wise Bauer. (2014), *Rönesans Dünyası: Aristoteles'in Yeniden Keşfinden Konstantinopolis'in Fethine (The History of the Renaissance World: From The Rediscovery of Aristotle to The Conquest of Constantinople)*, Alfa Yayınları, haz. Volkan Atmaca, çev. Mehmet Morali, İstanbul. Étienne Gilson. (2007), *Ortaçağda Felsefe (La Philosophie Au Moyen Age)*, çev. Ayşe Meral, Kabalıcı Yayınları, İstanbul. *Ortaçağ I. Cilt: Barbarlar - Hıristiyanlar - Müslümanlar (Il Medioevo: Barbari, Cristiani, Musulmani)*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014. Miri Shefer – Mossensohn. (2019) *Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi (Science Among The Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge)*, çev. Kübra Oğuz, S.12, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

²³ Ahmedî'nin *İskendernâme*'si hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Ünver. (1983), *Ahmedî – İskendernâme: İnceleme- Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

kuvvetleri, tabiî ruh, insanî ruh, idrak gücü, ortak duyu²⁴, insanın hayal, hafıza ve düşünme gücü, hareket etme yetisi, hükümdarlık, adalet, fazilet ve iyi ahlakın kazanılması gibi doğrudan ontolojik mahiyette diyalogları ve tartışmaları ihtiva etmektedir. Ontolojik problemlerin yanında epistemeolojinin ve aksiyon (*eylem*) felsefesinin çerçevesine giren hususiyetler de bir XIV. asır metni olan *İskendernâme*'de bir Osmanlı aydını olan Ahmedî tarafından detaylı bir şekilde işlenmiştir (Ünver, 1983: 24).

Aynı dönemlerde kaleme alınmış olmakla beraber İskender-nâme ile benzer zihinsel hususları ve akfî ilimleri kapsayan konuları işleyen bir başka eser Yazıcıoğlu Mehmet tarafından XV. asrın ortalarında İslam peygamberi Hz. Muhammed'in hayatını ve vasıflarını anlatmak amacıyla dokuz bin sekiz beyit olarak kaleme alınan *Muhammediye*²⁵ adlı eserdir. *Muhammediye*'nin yaklaşık olarak bin beş yüz beyte tekabül eden giriş kısmında Yazıcıoğlu Mehmed, tıpkı Ahmedî'nin *İskender-nâmede* yaptığı gibi varlığın aslı, varlıkların yaradılışı, ezellilik, ebedîlik, aklın mertebeleri ve yaradılışın esasları gibi hususları işlemiştir. Mehmed'in, aklın kaynağını ve mertebelerini tartıştığı bölümde ilk yaratılan varlığın *akl-ı küllî* olduğunu tespit ettikten sonra *akl-ı cüzî* (beşeri akıl)nin, sonrasında kalem (ilim)in, en sonda ise Levh (idealar âlemi)'in yaratıldığını ve her şeyin o levhaya kaydedildiğini şu beytiyle ifade etmektedir:

“Yarattı evvelâ aklı işit takrir edem nakli

Kalem geldi düzüldü Arş için Levh ahsen-i hey'at” (Çelebioğlu, 1996: 9-11)

Bu beyitte Yazıcıoğlu Mehmed, akıl, kalem ve levh kelimelerini bilginin, ilmin, öğrenmenin, düşünmenin ve bilgiyi cemiyete yaymanın birer aracı olarak kullanmıştır (Bolay, 2011: 87). Müellif ayrıca eserinde ayetlerde ve hadislerde bahsedilmeyen varlıkların ne surette vücut bulduğu, onların çeşitleri, yedi kat göğün hususiyetleri ve hareketleri, bilgi ve tecrübenin mahiyetleri, eylem ve ahlakı ilgilendiren tüm alanlarda aklın referans alınması gibi meselelere de detaylı bir şekilde değinmiştir. Bunu yaparken de dünya, evren ve insanı kapsayan tüm varlıkları vahdet (birlik) anlayışı içerisinde, varlık, bilgi ve ahlâk üçgeninde tümel bir kavramsallaştırma yöntemi ile ele almıştır.

Buna benzer şekilde akfî ilimlerin bütüncül bir zeminde arz ettiği zihnî hususiyetleri ihtiva eden ve barındırdığı müktesebat itibarıyla anlaşılması oldukça güç konuları ve fikirsel problemleri mümkün olduğunca basitleştirerek en geniş halk tabakalarına kadar ulaşmasını Osmanlı yazın tarihinin ilk dönemlerine ait daha pek çok eser bulunmaktadır. Bu eserler bir taraftan da adeta birer ders programı mahiyetinde bilgiler de ihtiva etmektedir. Âşık Paşa'nın XIV. asırda kaleme aldığı *Garip-nâme*²⁶ adlı on iki bin beyitlik büyük eseri ile Ahmet Bîcan tarafından XV. asırda yazılan *Envârü'l-Âşikîn*²⁷ adlı mesnevisi bu minvalde verilebilecek pek çok örnekten sadece birkaçıdır.

²⁴ İbn Sina söz konusu “ortak duyu” için *hiss-i müşterek* tabirini kullanırken, Descartes bu mefhumu *sense commun* şeklinde ifade etmektedir.

²⁵ Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediye*'si hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çelebioğlu, A. (1996), *Muhammediye I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

²⁶ Âşık Paşa'nın *Garip-nâme* adlı eserinin ihtiva ettiği konular ve müellifin kendisi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Âşık Paşa. ((2000), *Garip-nâme*, haz. Kemal Yavuz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. Günay Kut. (1991), “Âşık Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, c.4, s. 1-3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

²⁷ Ahmet Bîcan'ın *Envârü'l-Âşikîn* mesnevisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa İsmet Uzun. (1995), “Envârü'l-Âşikîn”, *İslam Ansiklopedisi*, c.11, s. 258 – 260, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. Eserin müellifi olan Ahmet Bîcan hakkında daha geniş bilgi için bkz. Âmil Çelebioğlu. (1989), “Ahmed Bîcan”, *İslam Ansiklopedisi*, c.2, s.49 – 51, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Abdülvâsi Çelebi Tarafından Kaleme Alınan Halil-nâme Mesnevisinin İlk Dönem Osmanlı Müfredat Programlarının Tespitine Katkısı

XV. asrın ilk yarısında (H.817 /M.1414) Abdülvâsi Çelebi tarafından yazılan Halil-nâme, gerek ihtiva ettiği konu, gerekse dil ve üslûbu açısından Türk Edebiyatı'nda yeri ve önemi oldukça büyük olan bir mesnevidir. Esas itibarıyla Hz. İbrahim'in²⁸ doğumundan ölümüne kadar bütün hayatını ilk defa bu kadar geniş ele alan Halil-nâme, konusunun özgünlüğü ile sadece Türk edebiyatının değil, bütün bir İslam edebiyatları camiası içerisinde önde gelen eserler arasında yerini almıştır. Eser, oldukça hacimli bir boyuta sahip olup üç bin altı yüz doksan altı beyitten müteşekkildir. Müellif, eseri neden kaleme aldığını izah ettiği "*sebeb-i nazm-ı kitâb*" bölümünde, kendisinden, İskendernâme'yi kaleme almak suretiyle devrin büyük aydınlarından ve sanatçılarından biri olduğunu kanıtlayan Ahmedî'nin, Sultan I. Bayezit'in emri ile tercümeyle başlayıp, ömrü vefa etmediği için tamamlayamadığı Fahreddin Es'ad Gürgânî tarafından XI. asırda Farsça yazılmış olan *Veys ü Râmin*'in tercümesinin tamamlanması istendiğini, müsveddeyi okumakta zorlandığı ve konuyu da beğenmediği için bu işi reddedip insanlara daha faydalı olmak bağlamında *Halil-nâme*'yi yazdığını ifade etmektedir (Gültaş, 1996: 8). Eserin konumuz açısından önemi ise Hz. İbrahim'in, oğlu Hz. İsmail'e verdiği nasihatleri ihtiva eden (far.) "*Ve İstikbâl Kerden-i Halilullah-Râ*" başlığında değinilen hususlardır. Bu başlığın 2444. ile 2568. beyitleri arasında bizzat müellif, İslam bilim müktesebatının geleneksel tasnifine²⁹ riayet etmek suretiyle sınıflandırarak işlediği ve makbul bir insan olmak için öğrenilmesini elzem gördüğü tabîi, riyâzi (matematik) ve felsefi ilimlerden bahsetmektedir.³⁰ Abdülvâsi Çelebi'nin ilk aşamada dört ana başlık olarak değindiği bu ilimler *ilm-i dakâyık*, *ilm-i mâlumat*, *bedihiyye*, *ilm-i hikmet* şeklinde sıralanmıştır.

İlm-i dakâyık (*ilm-i dekâyık*), Arapça ve Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde anlaşılması güç, işlenmesi ve idrak edilmesi zor olan ilim dallarına karşılık gelmektedir (Redhause, 2016: 167).³¹ Bunun yanında *ilm-i mâlumat* (ing. *scientific knowledge*, alm. *wissenschaftliches wissen*) nesnel bir bakış açısıyla deney ve

²⁸ Hz. İbrahim, kendisine vahiy yoluyla suhûf gönderilen bir peygamber olup, Hanifliğin (*vahdaniyet*) tebliğicisi olarak bilinmektedir. Kur'an'da azamet sahibi (*ülü'l-azm*) beş büyük peygamberden (Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed) birisi olarak dikkat çekmektedir. "*Evvâh*", "*Halîm*", "*Münib*", "*Hanîf*", "*Kânî*", "*Şâkir*" gibi ulvi sıfat ve isimlerle anılan Hz. İbrahim'in en tanınmış ünvanı, Allah'ın rıza ve muhabbetini celbeden, Allah'ın dostu manasındaki "*Halilullah*" sıfatıdır. Abdülvâsi Çelebi'nin eserine *Halil-nâme* ismini vermesi bu hususiyetten mülhemdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayhan Gültaş. (1996), *Halil-nâme*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

²⁹ Bilimlerin sınıflandırılması ilk çağlardan itibaren gerek Batılı gerekse Müslüman filozofların ve bilim adamlarının üzerinde durdukları bir konudur. Bilimlerin sınıflandırılmasına dair ilk sistematik tasnif Aristoteles'e aittir. Ardından Cossiodorus, Martianus Capella ve Boethius gibi Romalı filozoflar tarafından geliştirilen bu tasnif *trivium* ve *quadrivium* şeklinde iki gruba ayrılarak *Septem Artes Liberales* (yedi özgür sanat) adıyla geç ortaçağ devirlerine kadar Avrupa'da eğitim programı olarak uygulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İlteriş Kutlu. (2017), "Batı'nın ve Doğu'nun Zihin Tarihinde Eğitime Sanat Algısıyla Bakmak: Artes Liberales ve 'Ulûmü'l Meşhûr'" *Başkent University Journal of Education*, s. 38-49, 4(1), Ankara. İslam dünyasındaki ilk sınıflandırma ise IX. asırlarda Harizmî ve el-Kindî gibi bilim adamlarıyla başlamıştır. Bu geleneği Farâbî, İbn Sinâ, İhvân-ı Safâ risaleleri ve İbn Haldun geliştirerek sürdürmüş, Osmanlı döneminde ise Taşköprüzâde ve Kâtip Çelebi gibi aydınlar devam ettirmiştir. Bkz. Mehmet Bayraktar. (2017), *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 45- 55., Ankara.

³⁰ Abdülvâsi Çelebi'nin eserinde bahsettiği bu bilim dallarının geçtiği 2444 ile 2568. arasındaki beyitlerin günümüz alfabesine aktarılmış hali makalenin sonuna eklenmiştir.

³¹ Dekâyık kelimesi dikkat ve dakik kelimeleri ile aynı kökten olup, Arap gramer özelliklerine göre dakika kelimesinin çoğuludur. Kelime, ince fikir ve mülâhaza, görülmesi, tutulması ve işlenmesi müşkül anlamlarına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şemsettin Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, s. 613, madde sıra no: 3, İkdâm Matbaası, Dersaadet (İstanbul), 1317. Ahterî Mustafa Efendi. (2009), *Ahterî-i Kebir*, haz. Ahmet Kırkkılıç-Yusuf Sancak, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. William James Redhouse El-İngilizî. (2016), *Muntehebât-ı Lügat-i Osmaniye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

gözleme uygun, betimlemeye müsait ve ispat edilmeye muhtaç bilim dalları için kullanılmaktadır. Müellif ilm-i dakâyıkın eşyanın hakikatini ihtiva eden bir ilim olduğunu *Bes imdi var bu eşyada hakâyık / Añı bilmek olur 'ilm-i dakâyık* şeklinde ifade etmiştir. *Bedîhiyye (bedîhiyyât)* delil ve ispata muhtaç olmayacak derecede açık, belli ve aşikâr olan bilim dallarına tekabül etmektedir (Şemseddin Sâmî, 1317: 284). Son olarak *ilm-i hikmet* ise başta felsefeyi kapsayan düşünce bilimlerini ihtiva etmektedir: *Bes imdi anla kim bu 'ilm-i hikmet / İki kısım oldu uşbu iki 'illet*. Çelebi, bu dört ilim başlığının ihtiva ettiği konuları birer mısra ile genel hatlarıyla izah ettikten sonra söz konusu ilim dallarının alt başlıklarını teker teker açıklamıştır. Müellif ilk üç ilim dalını atlayarak felsefe ve düşünce bilimlerini ihtiva eden *ilm-i hikmeti* ele almış ve bunu beş başlığa ayırmıştır. Bunlar sırasıyla, *ilm-i mabadet't-tabi'at*, *ilm-i riyâzî*, *ilm-i tabîî*, *ilm-i felsefiyye* ve *ilm-i ilâhî*dir. *İlm-i mabadet't-tabi'at*, doğa üstü, fizik ötesi veya metafizik olarak tabir edilen ilim dallarını kapsamaktadır.³² *İlm-i riyâzî*, matematik ve aritmetik bilimlerini; *ilm-i tabîî*, fizik kuralları ve doğa kanunlarını; *ilm-i felsefiyye*, felsefenin alanına giren ontolojik, epistemolojik ve aksiyolojik problemleri; *ilm-i ilâhî* ise Kelam başta olmak üzere Tanrı'nın varlığını, mahiyetini ve zihinlerde mevcut olan Tanrı algısının nasıl bir hüviyete sahip olduğunu ihtiva eden ilahiyat sahanın hususiyetlerini ihtiva etmektedir. Çelebi, *ilm-i hikmet* başlığını bu şekilde sınıflandırdıktan sonra aynı başlık içerisinde bulunan *ilm-i riyâzîyi* ve *ilm-i tabîî* de kendi içerisinde müstakil bir tasnife tabi tutmuştur. Matematik ve aritmetik ilim sahalarını içeren *riyâziyyâtı* usul yönünden *hendese*, *ilm-i a'dâd*, *ilm-i nücûm*, *ilm-i telîf* ve *musikî* olarak beş gruba ayırmıştır. *Hendese*, geometri bilimidir. *İlm-i a'dâd* sayı bilimini, *ilm-i nücûm*, geleneksel bilim tarihinde ekseriyetle *ilm-i hey'et* olarak tabir edilen astronomi ve yıldız bilimini ihtiva etmektedir. *İlm-i telîf* ise aritmetik biliminin içerisinde "ispat" (ing. *proof*, alm. *beweis*) olarak tabir edilen doğrulama metodunu karşılamaktadır. *İspat*³³, bir ifadenin niçin doğru olduğunu özgün, yeni matematiksel kuramlar dâhilinde izah etmek anlamına gelmektedir (Oxford American Dictionary, 1980: 535). *Musikî* ise melodilerin çeşitlerini, neden ve ne nasıl terkip edildiklerini, daha tesirli ve dokunaklı olmaları için hangi hallerde bulunmaları gerektiğini inceleyen (Topdemir, 2010: 277) bir bilim dalı olarak *ilm-i riyâzî* içerisinde değerlendirilmiştir. Abdülvâsi Çelebi'nin *Halil-nâme'*de ilm-i hikmet başlığı altında işlediği ve müstakil bir sınıflandırmaya tabi tuttuğu bir diğer ilim alanı ise fizik kurallarını ve doğa kanunlarını ihtiva eden *ilm-i tabîî*dir. *İlm-i tabîîyi* Çelebi, *mekâniyyât*, *ecsâm-ı basîta*, *ilm-i erkân-ı 'anâsır*, *ilm-i esbâb-ı havâdis*, *ilm-i havâdis*, *ecsâm-ı nüfus*, *ilm-i nebâtî* ve *nefs-i insân*, olarak sekiz başlığa ayırmıştır. *Mekâniyyât*, "mekân" kavramının tabiat içerisindeki ontolojik mahiyetini inceleyen; *ecsâm-ı basîta* tabiatta sade ve katıksız bulunan madenleri konu edinen ilim dalıdır. *İlm-i erkân-ı anâsır*, kainattaki varlıkların varoluş ve yok oluş kaidelerini ihtiva eden bir ilim alanıyken; *ilm-i esbâb-ı havâdis* ise yer ve gök olaylarının sebepleri ile ilgilenmektedir. *İlm-i havâdis'in* *ilm-i esbâb-ı havâdis*ten farkı ise yer ve gök olaylarının sebeplerinin haricinde bu olayların nitelikleri ve mahiyetlerini kapsıyor olmasıdır. *Ecsâm-ı nüfus*³⁴, insan bedenindeki organların işleyişini ve insanın vücut yapısını inceleyen

³² İslam felsefesi tarihinde *muallim- sâni* olarak nam salmış Farâbî'nin de aynı isimle kaleme aldığı bir risalesi bulunmaktadır. Bu eserin varlığını ise bizzat İbn Sina'nın kendisi ifade etmektedir. Öğrencisi Cüzcanî'ye yazdırdığı otobiyografisinde, Aristoteles'in *Metafizik* kitabını tekrar tekrar (kendi ifadesi ile kırk defa) okumasına rağmen anlayamadığını ifade eden İbn Sina, Fârâbî'ye ait *A'radi'l-Kitâbi Maba'de't-Tabiâ* adlı risaleyi okuduktan sonra Aristoteles'in metafiziğini tamamen anladığını ifade etmektedir. Bkz. İbn Ebi Usaybia. (1965), *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, s.4, c.II, Beyrut.

³³ Reuben Hersh, ise *ispat* kavramının matematik alanında iki şekilde anlamlandırıldığını belirtmekte; birincisi, ortak bir uygulama alanına yönelik, bir diğerinin matematiğin felsefesi ve matematiksel mantıksal mantık üzerinde uzmanlaşma ile ilgili olduğunu ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hersh, R. (1993). "Proving is Convincing and Explaining", *Educational Studies in Mathematics*, 24(4), 389-399.

³⁴ Şemseddin Sâmî, Kamûs-i Türkî'sinde *nüfus* kelimesinin tekil hali olarak *nefs'i*, üçüncü anlamı dâhilinde "*insan, şahıs, zât*" ibareleriyle karşılarken, *ecsâm* kelimesinin tekil hali olan *cism'i* de "*insan bedeni*" olarak

bir ilim dalıdır. *İlm-i nebâtî*, bitkilerin türlerini ve fizyolojik yapılarını tıp ve eczacılık ile yakın ilişkisi dolayısıyla ele alan bir araştırma sahasıdır. Ayrıca nebât ilmi, bünyesinde hayvanların türlerini ve vücut yapılarıyla ilgilenen *ilm-i hayvân* (hayvan ilmi)'ı da barındırmaktadır. *Nefs-i insan* ise *ilm-i nefis* olarak da tabir edilen ve doğrudan insanın ruh dünyasını ilgilendiren tüm hususiyetleri inceleyen bilim dalıdır. Abdülvâsi Çelebi bu geniş tasnifinin ardından son olarak, müstakil bir başlık altında değinmesinden hareketle büyük önem verdiği anlaşılan *ilm-i mantık* (mantık ilmi)ndan bahsetmektedir. Çelebi, “*Ve ammâ 'ilm-i mantıkdur bir âlet / Bu cümle 'ilmi bilmeklige 'illet'*” beytinde *mantık* ilminin, daha önce bahsedilen tüm ilimlerin öğrenilmesinin esas gayesi ve nedeni olduğuna dikkat çekmektedir. *Mantık*, bir bütün halinde akli ve düşünme yollarını düzeltmeye, yanlış yapılması mümkün olan bütün makul şeylerde insanı, sunduğu önermeler ile doğru düşünmeye yönlendiren bir ilim dalıdır. Abdülvâsi Çelebi'nin *mantık* ilmine verdiği değerin bir başka göstergesi de bu ilim dalı ile ilgili birincil kaynaklar zikrederek adeta bir müfredat programı misyonuyla insanlara okuma listesi sunmuş olmasıdır. “*Anı kuvvetden ol Arastetalis / Getürdi fi'le toldı çok medâris*” beytinde İslam felsefe geleneğinde *muallim-i evvel* (ilk öğretmen) olarak kabul edilen Aristoteles'in mantık ilmini *kuvvetten fi'le* yani teoriden pratiğe evirdiğini ve bu suretle pek çok *medârisin* yani âlimin onun sayesinde yetiştiğini ifade eden Çelebi, Aristoteles'in bu ilim dalını beş farklı usûlde işlediğini kaydetmekte ve öğrenilmesi elzem gördüğü beş tane eser sıralamaktadır.

Anı biş nev' kılmuşdur ol üstâd / Ki her bir nev'ine virmiş o bir ad / İşâgûcî dahı hem Katıguryas /Analûtika, Peri Hermenias / Dahı Apodikdika durur bil anı / Bular dur ol bişün hem ad u sanı (Güldaş, 1996: 351) beyitlerinde geçen *İşâgûcî*, *Katıguryas*, *Analûtika*, *Peri Hermenias* ve *Apodikdika* isimlerinin biri hariç hepsi, Aristoteles'in mantık ilmine dair kaleme aldığı eserler olmakla birlikte esas itibarıyla bu filozofun mantık ilmini temellendirdiği meşhur *Organon* adlı külliyyatının bölümleridir. *Katıguryas* (Latince: *Categoriae*), *Organon*'un ilk kitabıdır ve mantık ilminden ziyade daha çok metafiziği ilgilendiren konulara değinmektedir. *Anâlûtika*, yine *Organon*'un Lat. *Analytica Priora* ve *Analytica Posteriora* olarak adlandırılan *Birinci Analitikler* ve *İkinci Analitikler* bölümlerine karşılık gelmektedir. Bu bölümler mantık ilmi dâhilinde kıyas yönteminin nasıl ve neler olduğunu izah etmektedir. *Peri Hermenias* ise *Organon*'un ikinci bölümü olan *Önermeler* (Lat. *De Interpretatione*) bölümüdür. Bu bölümde olumlu, olumsuz ve genel, özel önermeler arasındaki soyut ilişkiden bahsedilmektedir. *Apodikdika* ise diğerleri gibi *Organon*'un bir bölümü değil, anlam olarak zorunlu, açık, aşikâr olan önermelere karşılık gelen, Aristoteles'in de bu eserinde detaylıca işlediği, mantık ilmine dair bir tabirdir (Tevfik, 2015: 252).³⁵ *İşâgûcî* ise Süryânî asıllı Yeni Eflâtuncu filozof Furfürîyûs (*Porphyrios*)'un Aristoteles'in bahsi geçen *Organon* eseri dâhilindeki *Kategoriler* bölümünün daha kolay anlaşılması için kaleme aldığı, bu sebeple de kelime anlamı “giriş” olan *İşâgûcî* (*isagoge, eisagoge*) adını verdiği eserdir (Bingöl, 2000, c.22: 488). Her ne kadar yazarı farklı olsa da *İşagoci*³⁶, zamanla Aristoteles'in *Organon*'unun bir parçası haline

anlamlandırmıştır. Bkz. Şemsettin Sâmî. (1317), *Kâmus-i Türkî*, “cism” md., s. 476, sıra no: 2; “nefs” md., s. 1466, sıra no: 6, İkdâm Matbaası, Dersaadet (İstanbul).

³⁵ Rıza Tevfik, *Kâmus-ı Felsefe* adlı eserinde *apodikdika* kelimesi için şu izahı vermektedir: “*Bu tabiri en evvel kullanan Aristo'dur. Üstad-ı Yunanî, Organon nâmıyla meşhur olan mantık kitabının Tahlilîyyat (Les Analytiques) kısmında apodictique ve apodixis kelimelerini muayyen bir mânâ ile kullanmıştır. Bu kelimeler zamanımıza kadar yaşamış ve Immanuel Kant tarafından ihyâ edilmiştir.*” Ayrıntılı bilgi için bkz. Rıza Tevfik. (2015), *Kâmus-ı Felsefe*, s. 252, Doğu Batı Yayınları, Ankara.

³⁶ Porphyrios'un *İşagoci* eseri, Arapça'ya çevrildiği dönemden itibaren İslâm düşünce dünyasında Grekçe isminin Arap dilindeki söylenişiyile *İşâgûcî* olarak zikredilmiştir. Müslüman müellif ve bilim adamları ise bu eserin tercümelerini ve şerhlerini ekseriyetle bu isim ile kaleme alırken bunun yanı sıra eserin Arap dilindeki karşılığı olan “*el-medhal*” tabirini de kullanmışlardır (Bingöl, 2000, c. 22: 488). *İşagoci* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.

geldiği için Abdülvâsi Çelebi'nin, bu eserin yazarını da Aristoteles olarak düşünmüş olması muhtemeldir.

Çelebi'nin, *Halil-nâme*'sinde, bu mevzuyu gündeme getirmesindeki önemli noktalardan birisi, müellifin de bizzat tecrübe ettiği Sultan I. Bayezıt'ın Ankara Muharebesinde Emir Timur karşısında aldığı ağır mağlubiyet ile başlayan fetret devrini, 1413 yılında Osmanlı tahtına çıkararak sona erdiren Mehmet Çelebi'ye nasihat tarzında kaleme almış olmasıdır. Zira eserin 2522. ve 2523. beyitlerinde “*Bu hikmet sözün işitse ol anlar / Bu kem-ter kulnün fikrin o tanlar / Anunçün cehd kıldum bu beyânı / Didüm bu hikmet-i Yûnâniyânı*” derken, yukarıda bahsi geçen tüm bu mevzuların önemini Sultan'ın Mehmet'in idrak edeceğinden şüphesi olmadığı için kaleme aldığını ifade etmekte; hem kendisinin hem de mevcut Osmanlı cemiyetinin bekâsı ve aklî gelişimi için söz konusu bu Antik Yunan temelli hikmetleri ifade ettiğini belirtmektedir. Buradaki *hikmet-i Yûnâniyân* ibaresinin önemi ise Antik Yunan kökenli riyâzî ve tabiî bilimler müktesebatının ilk dönem Osmanlı aydınlarının zihninde oldukça sistematik bir mahiyette var olduğunu göstermesidir. Zira bu durum XIV. ve XV. asırlara tekabül eden ilk dönem Osmanlı medreselerindeki eğitim programlarının muhtevası hakkında da önemli ölçüde fikir vermektedir. Çünkü birincil ve resmi kaynakları kullanmak suretiyle bilimsel tespitleri ancak Fatih devrinden itibaren yapılabilen Osmanlı medreselerinin müfredat programlarına bakıldığında Abdülvâsi Çelebi'nin *Halil-nâme*'de işlediği bahsi geçen tüm bilim alanların müstakil birer ders olarak okutulduğu görülmektedir.³⁷

SONUÇ

Türk eğitim tarihi kapsamında yapılan gerek ulusal gerekse uluslararası çalışmalarda gözlemlenen temel problem erken dönem Osmanlı medreselerinde uygulanan eğitim programları hakkında kapsamlı bir kanaate varılamamış olmasıdır. Bu durumun ortaya çıkmasındaki etkenlerin başında ise farklı disiplinlerden faydalanılmak suretiyle bütüncül bir çalışma metodolojisinin yürütülüyor olmasıdır. Özellikle ulusal çalışmalara bakıldığında bu problem kendisini aşikâr etmektedir. Eğitim tarihi çerçevesinde yapılan bilimsel çalışmalar, birincil kaynakların tespitinde ve erişilmesinde uzak bir tarihsel dönemi kapsıyorsa, bu tür çalışmalarda söz konusu tarihsel devrin siyasi, tarihi, iktisadi ve kültürel hususiyetlerini göz önünde bulundurmamak bütüncül bir kanaate ulaşmada yönlendirici olmaktadır. Zira Osmanlı eğitim tarihi kapsamında yabancı dillerde yapılan çalışmalara bakıldığında söz konusu disiplinler arası çalışma metoduna ulusal çalışmalara nazaran daha fazla ehemmiyet verildiği için mensubu olduğu coğrafyanın eğitim tarihine dair daha kapsamlı bilgi ediniminde, mevcut kültür coğrafyasının dışında uygulanan bu çalışmalardan tatmin noktasında daha çok verim alındığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla Türk eğitim tarihi özelinde meseleye yaklaştığımızda incelemeye tabi tutulan konu, Osmanlı Devleti'nin tüm kurumları ile sistematik ve özgün bir devlet geleneğini teşekkül etmeye başladığı XIV. ve XV. asırlardaki eğitim anlayışı olduğu için söz konusu dönem hakkında

Abdülkuddüs Bingöl. (2000), “İsâgûcî”, *İslam Ansiklopedisi*, c.22, s. 488 – 492, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

³⁷ Sultan II. Mehmet dönemi Sahn-ı Semân medreselerindeki eğitim programları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Joseph von Hammer-Purgstall. (1827), *Geschichte des osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven: Erster Band: Von der der Gründung des osmanischen Reiches bis zur Eroberung Constantinopels, 1300-1453* (in German). C. A. Hartleben, Pest. Gelibolulu Mustafa Âli. (2003), *Künhü'l-Ahbâr: Fatih Sultan Mehmet Devri*, c. II, haz. M. Hüdayi Şentürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. Ahmet Cevdet Paşa. (2018), *Tarih-i Cevdet*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul. Cahid Baltacı. (1995), *Fatih Sultan Mehmed Devri İlim Hayatı ve Sahn-ı Semân Medreseleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları. Mustafa Bilge. (1984), *İlk Osmanlı Medreseleri*, s.140-148, 213 – 231, İstanbul Edebiyat Fakültesi, Basımevi. Cevat İzgi. (2019), *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyâzî ve Tabiî İlimler*, Küre Yayınları, İstanbul.

kapsamlı bir fikir edinmek ve bütüncül bir kanaate ulaşma noktasında devrin dünya görüşünü, yaşam algısını ve düşünce iklimini ortaya koyan eser son derece önem kazanmaktadır. Zira Osmanlı zihni, her şeyden evvel mensubu olduğu tarihsel dönem itibarıyla bir imparatorluk fikri üzerine inşa edilmiştir. Bu zihin yapısı, insan mefhumunu evrenin içinde fakat ondan üstün olduğu anlayışının etrafında temellenmiştir. Evreni, tabii halinden çıkarıp insanların ve cemiyetin rahatlığı ve mutluluğu için bir nizama sokmak icap etmektedir. Bu nizam, *vahdet (teklik)* kavramı etrafında şekillenecektir. Vahdet yani teklik, Osmanlı zihninde muhtelif unsurlardan oluşan kesret (çokluk)in bünyesinde teşekkül eden *monistik* bir yapıyı ihtiva etmektedir. Dolayısıyla evrenin içinde olan ama ondan üstün bir konuma erişen insan, ona hükmetmek için üzerinde yaşadığı bu evrensel kümenin sınırlarını çözmek ile sorumludur. Bu sınırlar ise ancak evren üzerinde mevcut olan tüm varlıkların bilgisine erişmekle mümkün olacaktır. Varlıkların bilgisine eriştikçe evrenin de sınırları çözülecek böylece akli mahiyette evrene yeni bir düzen, nizam verilecektir. Osmanlı'nın en başından itibaren adeta bir devlet sloganı mahiyetiyle ifade ettiği *Nizâm-ı Âlem* mefkûresi tam da bu gayeyi ihtiva etmektedir. Bu mefkûreyi elbette sadece Osmanlı için değil, Doğu'sundan Batı'sına tüm bir ortaçağ devlet nazariyesi olarak kabul etmek gerekir. Gerek Hıristiyan gerekse İslam coğrafyalarında hüküm sürmüş tüm imparatorluklar bu esas gaye üzerine kök salmışlardır. Âleme nizam vermenin en önemli aracı, evrenin sınırlarına erişmek için çalışmak, gayret göstermektir. Bu azim ve gayret, durmaksızın bilgi üretimini, teori (*bi'l kuvve*) halindeki bilgilerin pratik (*bi'l fi'l*) hale evrilmesi suretiyle siyasette, iktisatta, etik temellerde, sanatta ve çalışmamızın konusu gereği eğitimde inşa edilmesi arzu edilen bir *vahdet* (birlik) anlayışına ulaşma amacını gütmektedir (Bolay, 2011: 42). Dolayısıyla Osmanlı devlet teşkilatı ve düşünce iklimine dair tüm hususların olduğu gibi bir eğitim öğretim anlayışının da daha yetkin bir şekilde anlaşılması için meseleye bu nazardan yaklaşmak büyük önem arz etmektedir.

Osmanlı düşünce ikliminin bahsi geçen bu kapsayıcı, bütüncül, tümel ve hâkimiyet kurucu mahiyetinin açık bir şekilde gözler önüne serildiği ve araştırmacılara bütüncül kanaatlere erişme imkânı veren kaynakların başında edebi metinler gelmektedir. Edebiyatın, müstakil bir bilim dalı olmasının mazisi oldukça yakın olduğu gibi edebi metinlerin salt fiktif, poetik ve tahkiyeye dayalı estetik bir hüviyet kazanması da son yüz, yüz elli yıllık bir meseledir. Özellikle ortaçağlarda edebi metinler, estetik birtakım hususiyetlerin yanı sıra dönemin siyasi, iktisadi, sosyolojik, kültürel ve düşünce yapısına dair fikri temelleri bünyelerinde barındıracak şekilde kaleme alınmışlardır. Çünkü söz konusu eserleri kaleme alan müelliflerin mensubu oldukları meslek sınıflarına bakıldığında ya devlet bürokrasisinde görevli bir vezir, ya medreselerde eğitmen, ya da orduda vazifeli birer asker oldukları görülmektedir. Her ne kadar farklı meslek gruplarından olsalar da müşterek olarak paylaştıkları hüviyet ise hepsinin bir aydın, entelektüel, münevver misyonu taşıyor olmalarıdır. Dolayısıyla ortaya koydukları eserler de bu mahiyette olabildiğince bütüncül ve kapsayıcı bir özellik taşımaktadır. Bu sebeple hayatın her alanına dair olduğu gibi çalışma alanı olarak ele alınan devrin eğitim öğretim meselelerine dair de fikir verecek ya da araştırma literatürünü yönlendirecek önemli referanslara sahip oldukları düşünülmektedir. Osmanlı eğitim tarihi çalışmaları özelinde meseleyi ele aldığımızda edebi metinlerin bir araştırma kaynağı olarak önemli katkıları olduğu aşikârdır. Çalışma içerisinde örnek mahiyetinde sunulan metinler, çalışmanın ana gayesi Osmanlı eğitim tarihi kapsamında XIV. ve XV. asırları içeren erken dönem eğitim programlarının tespitine dair olduğu için bu devirlerde yaşamış Osmanlı aydınları tarafından kaleme alınan eserlerden seçilerek kullanılmış ve bu kapsamda, ihtiva ettiği bilgilerin çeşitliliği ve zenginliği sebebiyle daha çok Abdülvâsi Çelebi'nin *Halil-nâme* mesnevisi üzerinde durulmuştur.

Osmanlı medreselerine okutulan derslerin içeriği ile ilgili görüşler, mümkün olduğunca farklı kaynaklardan hareketle çalışma içerisinde sunulmuştur. Bu görüşlerden hareketle medrese eğitime dair en net bilgilere büyük oranda II. Mehmet döneminden itibaren ulaşılabildiği kanaatinin araştırmacılar nezdinde yaygın olduğu görülmektedir. Buna mukabil erken dönem olarak tabir edilen XIV. asır ve XV. asrın başlarına dair görüşler ise birtakım fikir yürütmelerden, tahminlerden, genellemelerden ve varsayımlardan ibarettir. Bu dönemlere ait müfredat programların içeriğine dair ifade edilen görüşler de dönem ile ilgili yeteri kadar bilgiye ulaşamadığından ve alfabe değişikliğinden ötürü birincil kaynakların bilimsel çalışmalara dâhil edilmemesinden ötürü ekseriyetle Osmanlı devrinin öncülü olan Selçuklu dönemine ait müfredatlar temel alınarak ortaya konmuştur. Bu yöntem ile uygulanan çalışmaların büyük bir kısmında ise ilk dönem Osmanlı eğitim programlarına aklî ve müspet bilimlere karşılık gelen riyâzî ve tabîî ilimlerin dâhil edilmediği fikrine varılmaktadır. Dönemin, ciddi bir eğitimden geçerek yetiştirilen entelektüel ve aydını diyebileceğimiz çeşitli müellifler tarafından kaleme alınan tahkiye odaklı edebi metinlerine bakıldığında ise Osmanlı aydınının düşünce ikliminde müspet ilimler noktasında oldukça derin bir müktesebatın var olduğu görülmektedir. XIV. ve XV. asırlara ait pek çok eser arasından örnek teşkil etmesi için seçilen Ahmedî'nin *İskendernâme'si*, Yazıcıoğlu Mehmet'in *Muhammediye'si* ve Aşık Paşa'nın *Garipnâme'si* eserlerinde aritmetik ilimlerini kapsayan riyâzî ilimler ve doğa kanunlarını ihtiva eden tabîî ilimlerin yanı sıra ciddi oranda felsefî tartışmaların yapıldığı görülmektedir. Abdülvâsi Çelebi'nin *Halil-nâme* adlı eserinin 2444. ile 2568. beyitleri arasındaki fasılda tüm riyâzî ve tabîî ilimlerin, Harizmî, Farabî, İbn Sinâ, İbn Haldun başta olmak üzere genel olarak İslam düşünce ve bilim tarihinde uygulanan geleneksel tasnif standartlarına uygun bir şekilde hazırlanan sınıflandırma teşebbüsü ise adeta bir medrese eğitim programı mahiyeti taşımaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, tüm bu ilmî muhtevanın, söz konusu eserlerin esas konularından ayrı bir bağlamda işlenmiş olmasıdır. Yani ilim meselesi, müellifin kaleme aldığı edebi eserin kurmaca yapısında olay örgüsünün bir parçası olarak değil, bizzat müstakil ağırlığı olan ve ana konudan büyük oranda bağımsız bir halde bulunmaktadır. Bu küçük ama önemli detay, Osmanlı entelektüellerinin başlangıçtan itibaren insan yetiştirme meselesine atfettikleri önemin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Çalışma dâhilinde ele alınan eserlerin yazarları hakkında yüzeysel bir inceleme yapıldığında bu yazarların asıl mesleklerinin ve makamlarının edebi muhitlerden uzak olduğu görülmektedir. Garipnâme yazarı Aşık Paşa'nın, Anadolu Beylerbeyi Timurtaş Paşa'nın veziri; İskendernâme'nin yazarı Ahmedî'nin Mısır medreselerinde eğitim almış bir tarihçi ve tabip; Muhammediye'nin sahibi Yazıcıoğlu Mehmet'in her ne kadar mutasavvıf bir meşrebi olsa da XVI. asrın önemli tezkire yazarlarından ve aydınlarından biri olan Latîfi'nin ifadesi³⁸ ile derin ilimlerde eşi benzeri olmayacak bir bilgiye ve maharete sahibi bir entelektüel (Canım, 2018: 91); Halil-nâme yazarı Abdülvâsi Çelebi'nin ise baba mesleği olan kadılık makamında olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu zatların ciddi bir tahsil hayatından geçtikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eserlerinde dini mahiyetin dışında bahsettikleri tabîî ve riyâzî ilimlere, öğrenim hayatlarından itibaren aşına olabilecekleri fikri, üzerinde

³⁸ XVI. asır meşhur tezkire yazarı Latîfi, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ* adlı eserinde Yazıcızâde Mehmet'in fikrî ve ilmî müktesebatı için kullandığı ifade şu şekildedir: "Ve Mevlânâ-yı mûmâ ileyh rahmetu'llâhi aleyh âilm-i zâhirde mütecerred ve ilm-i bâtında ve fenni tasavvufda müteferred olduğına bu şahid yeter ki kitâb-ı Muhammediye ki kavâid-i te'lîfi ve mebâni-i tasnîfi on iki nev' ilmüñ netâyici üzre mübtenî ve zâhir ü bâtında vâki olan tefsîr ü tahkikiñ hulâsası üzre mebnîdür" (Canım, 2018: 91). Yazıcıoğlu Mehmet'e dair ayrıntılı bilgi için bkz. Rıdvan Canım. (2018), *Latîfi: Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, s. 91-92, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

durulması gereken bir husustur. Zira daha önce üzerinde durulan, *Nizâm-ı Âlem* fikri etrafında şekillenen Osmanlı düşünce yapısı da doğrudan bunu şart koşmaktadır.

Ele alınan edebî eserlerde doğrudan, dönemin medreselerinde yürütülen eğitim programlarında söz konusu eserlerde değinilen ilimlerin ders olarak okutulduğuna dair net bir kayıt veya bilgi bulunmadığını belirtmek gerekir. Zira bu çalışma, Osmanlı eğitim tarihi kapsamında yürütülen araştırmalarda farklı disiplinlerden ve birincil kaynaklardan faydalanmanın, farklı kanaat ve yeni bakış açılarının ortaya konmasında büyük önem taşıdığı fikri temelinde hazırlanmıştır. Sonuç olarak, inceleme sahası edebiyat bilim dalı dâhilinde olmasa bile, ele alınan tarihsel dönemin siyasi, kültürel, sosyolojik ve zihinsel hususiyetlerini bütüncül bir yapıda ortaya koymak suretiyle önemli verileri bünyesinde barındıran edebi metinler, bu tür eğitim tarihi kapsamında yapılan çalışmalarda bilimsel referans olarak araştırma literatüründe yerini almalıdır.

İNCELEMEDE KULLANILAN METİN
“VE İSTİKBÂL KERDEN-İ HALİLULLÂH-RÂ”
HALİL-NÂME, BEYİT ARALIĞI: 2444 – 2568

<p>Didi oğlum kişiye ‘ilm ü hikmet Gerekdür kim bula ol ulu devlet</p> <p>Cemî-i nesneden bil ‘ilm yigdür Kimün kim ‘ilmi var ‘âlemde begdür</p> <p>Bilen her nesneyi kılar yarağın Bilür dünyâda ‘ukbâda turağın</p> <p>Bilen kendüyi saqlar cümle şerden İki ‘âlemde kırtılır hatardan</p> <p>Didi oğlan ki ata ‘ilm nedür Haķıkat var mıdur ‘ilmi nicedür</p> <p>Didi ata ki her şeye Haķıkat Olur kim añı bilmekdür fażilet</p> <p>O nesne bir dağı şeyden mübeyyen Anuñla olur ol muñlak mu’ayyen</p> <p>Bes imdi var bu eşyâda Haķâyık Añı bilmek olur ‘ilm-i daķâyık</p> <p>Çün oldı ‘ilm-i ma’lümât metbû’ Bu ma’lüm ‘ilme tâbî’lığı memnû’</p> <p>Didi oğlan ki ata bir kavim var Bu ‘ilmüñ varlığına kılmaz ikrâr</p> <p>Ne eşyâda Haķâyık var dirler Ne bu ‘ilme daķâyık var dirler</p> <p>Atası didi sūfistâyilerdür</p>	<p>Olaruñ ‘aklı yok hep bî-ħaberdür</p> <p>Olara zecr yig ħahren ve ‘unfe Yâ ħöd tenbih gerek cūden ve luṭfe Nedür bu ‘ilm uş tebyin-i malüm Bu ma’lum cümle mevcüddür ne ma’düm</p> <p>Olur bu ‘ilm mevzû’ı mebâdi Anuñla bilinür her ‘ilmüñ adı</p> <p>Bu ‘ilm üç dürlüdür âdemde maħşül Bediħiyye dağı maħşüş u maķül</p> <p>Bediħiyyat u maħşüşâta ħayvân Senüñle müşterekdür bil i insân</p> <p>Saña ħâşşe olındı ‘ilm-i maķül Añı bilmeklige ol imdi meşgül</p> <p>Gerekdür bes bu mevcüdâtı bilmek Aña göre bu ‘ilm aķsâm idilmek</p> <p>İki kısım oldı mevcüdât i maħdüm Ki ‘aql ile kıllurlar añı malüm</p> <p>Biri ol kim anuñ zâtında âdem Mübâşir olmaya bir laħza her dem</p> <p>Birisi ol kim eger aña insân Mübâşir olmasa ħiç olmaz iy cân</p> <p>Bes imdi anla kim bu ‘ilm-i ħikmet İki kısım oldı uşbu iki ‘illet</p>
--	---

Birisi aklıdur birisi 'ilmi Kimün kim bu iki olursa fi'li	İkinci bilmek ecsām-ı basıta Ki terkibi anuñ ğayr-ı basıta
Hak ım ü 'ālim ü kāmīl hem oldur Nazar ıssı dağı 'āmil hem oldur	Semā-yı 'ālem eydürler aña ad Bunu bilmek durur bu 'ilme bünyād
Bu 'ilm-i hikmet uş üç kısım olındı Anuñ her birine bir ism olındı	Üçüncü 'ilm-i erkān-ı 'anāsır Ve tebdil-i şuver kim itdi Qadır
Birisi 'ilm-i māba'de't-tabı'at Añı anlayamaz degme tabı'at	Çün anlandı bunun kevn ü fesādı Hemān ol oldı uşbu 'ilmüñ adı
Birisi dağı hem 'ilm-i riyāzı Añı bilmeklige nefis oldı rāzı	Çehārüm 'ilm-i esbāb-ı havādis Ki olur yirde havāda cümle hādīs
Üçüncü 'ilm uş 'ilm-i tabı'ı Bulur neşv ü nemā resm-i rebı'ı	Buna āsar-ı 'ulvı didiler ad Bunu anlar müfekkir ādemı zād
Bu üçü bunca cüz'e müştemildür Ki bunlar asla fer'a muştemildür	Bişinci ol ki bu terkibi bilmek Anuñ keyfiyyet-i tertibi bilmek
Usūli evvelün 'ilm-i İlāhı Bize ma'lüm kıl añı yā ilāhı	Aña 'ilm-i havādis dirler iy şāh Añı bilmeklige sen olğıl āğāh
İkinci 'ilm-i felsefiyye evlā Anuñla bilinür uhrā vü ūlā	Hem altıncı bu ecsām-ı nüfūsı Ki nice büyür ulalur kamusı
Riyāzınüñ dağı dörttür usūli Añı bilmeyenüñ yokdur usūli	Bularuñ kuvveti nedür ne işler Egerçi kim Çalapdandur bu işler
Birisi hendese bir 'ilm-i a'dād Kılayım 'ilmi bildügümce i'dād	Buna ad urdılar 'ilm-i nebātı Görürsin nice biter her nebātı
Biri 'ilm-i nücum bir 'ilm-i telif Ulular böyle kılmış bunu ta'rif	Bilüñ 'ilm-i tabı'inüñ usūli Sekizdür kim bilürse var usūli
Ki müsiki dağı telifdendür O telife olan ta'rifdendür	Birisi uşbu tağıyratı bilmek Zemānda bu mekāniyyatı bilmek
Riyāzınüñ biş altı var fūrū'ı Añı anmağa kılmadum şūrū'ı	Semā'ı hem tabı'ı dirler aña Añı b'ilmek gerekdür āhu saña
Bilüñ 'ilm-i tabı'inüñ usūli Sekizdür kim bilürse var usūli	İkinci bilmek ecsām-ı basıta Ki terkibi anuñ ğayr-ı basıta
Birisi uşbu tağıyratı bilmek Zemānda bu mekāniyyatı bilmek	Semā-yı 'ālem eydürler aña ad Bunu b'ilmek durur bu 'ilme bünyād
Semā'ı hem Tabı'ı dirler aña Añı bilmek gerekdür ahu saña	Üçüncü 'ilm-i erkān-ı 'anāsır Ve tebdil-i şuver kim itdi Qadır

Çün anlandı bunuñ kevn ü fesadı
Hemân ol oldu uşbu ‘ilmün adı

Çehārüm ‘ilm-i esbāb-ı havādîş
Ki olur yırde havāda cümle hādîş

Buna āşār-ı ‘ulvî didiler ad
Bunu anlar müfekkîr ādemî zād

Bişinci ol ki bu terkîbî b’ilmek
Anuñ keyfiyyet-i tertîbî b’ilmek

Aña ‘ilm-i havādîş dirler iy şāh
Añı bilmeklige sen olgıl āgāh

Hem altıncı bu ecsām-ı nüfûsı
Ki nice büyür ulalur kıamusı

Bularuñ kuvveti nedür ne işler
Egerçi kim Çalapdandır bu işler

Buna ad urdılar ‘ilm-i nebātî
Görürsin nice biter her nebātî

Yidinci bu durur ecsāmı bilmek
Bu kuvvetlerdeki aqsāmı bilmek

Nüfûs aḥkām-ı tahriḳe mebādî
Nicedür uşbu tahriḳ-i irādî

Buları b’ilmek oldu ‘ilm-i ḥayvān
Bunu ḥayvān bilemez bilür insān

Sekizincisi bu kim nefis-i insān
Nedür nice ider tedbîr-i yek-sān

Taşarruf nice ider bu bedende
Ya ḥükmi nice geçer uşbu tende

Bunu b’ilmege ‘ilm-i nefis dirler
Bilüp ‘uqbāsı kaygusını yirler

Fürü‘âtı bunuñ çokdur hudāvend
Ana tıbb (u) felāḥat ‘ilmi mānend

Ve ammā ‘ilm-i mantıḳdur bir ālet
Bu cümle ‘ilmi bilmeklige ‘illet

Anı kuvvetden ol Arastetalis
Getürdi fi‘le toldı çok medāris

O bir kânün durur zihni ḥalelden
Bilicek saḳlar ol cümle zeelden

Anı biş nev’ kılmışdur ol üstād
Ki her bir nev’ine virmiş o bir ad

İsāgücü daḳı hem Katıguryas
Anālūtıḳa Peri Hermenias

Daḳı Apodikdika durur bil añı
Bulardur ol bişün hem ad u sanı

Budur aqsām-ı kısmet uş tamāmı
Şu ḥikmetdür nazardur ihtimāmı

Şu Ḥikmet kim ‘ameldür aña mevzū’
Eyü kılmak durur ef‘ālî mecmū’

Cemî’-i fi‘li itmekdür yirince
Ki birin sehv idüp düşmeye rence

Kim anañla ma‘āşı hem ma‘ādı
Müretteb ola key hoş ola adı

Bu ḥikmet kısmı üç dürlüdür ancak
Birine didiler tehziḳ-i aḳlāk

Birisi daḳı tedbîr-i menāzil
Bu ḥikmetlerde var aḳbār-ı nāzil

Birisi hem medāyinde siyāset
Durur kim añı itmekdür firāset

Bu üç daḳı bizüm maḳlūbumuzdur
Bularsuz dirlik olmaz ḥūbumuzdur

Bu aqsāmı ki didüm bunda mücmel
Eger şerḥ eyler isem hep mufaşşal

Muḥavvel kıssa olur uşbu maḳşūd
Olur bu defterüñ maḳşūdı meḳkūd

Yiter anlayana bunuñ beyānı
Be-küllî şād ider bu dinleyeni

Şükür kim şāhumuz sulṭān Muḥammed
Muḥammed dīnine bürhān Muḥammed

Seḥāvet ma‘deni hem menba‘-ı cūd
Anuñ zātındadır her cūd-ı mevcūd

Bu hikmet söziñ işitse ol anlar Bu kem-ter kulinuñ fikrin o tanlar	Güneş kanķı yana göstermese yüz Orada gicedür bir yanı gündüz
Anuñçün cehd kıldum bu beyanı Didüm bu hikmet-i Yunāniyāni	Bu yirde yay u kış u güz bahāri Güneş devrinden anla hep buları
Çalap göñlin anuñ pür-nür kılsun Cihān mülkini ol ma'mūr kılsun	Güneş bir yılda seyr eyler burūcı Bu yazun kışun andañdur ħurūcı
Benüm gibi kapusunda du'acı Hezārān olsun in'amına rācı	Yidi bin şehrdür bu yidi iqlim Baña üstādum itdi eyle ta'lim
Çalabun bulsun ol Dārū's-selāmın Bunu işidicek kim dirse āmın	Süleymān u Sikenderden ħaberdür Kim ol şehrdür kamusu mu'teberdür
Bu dünyā hey'etinden bir iki söz Dilerem kim diyem anlan riyāsuz	Uvak şehir ile köyleri ħisāba Getürüp yazmadılar bil kitāba
Bu yir bir top bigi durur mu'allak Ki çevre su tıttup durur mutabbak	Yidi iqlimde vardur yidi deryā Nite kim gökde var necm-i şüreyyā
Anuñ dörtde biridür uşbu ma'mūr Ki dirler rub'-ı meskūn ana meşhūr	Ki her birinde vardur çok cezire Deñiz yokdur kim anda yok cezire
Hava çep çevre tıttımdur bu yiri Yumurda şeklidür anuñ naziri	Biri Rūm deñizidür bu cihānda Kim uş elli cezire vardur anda
Şarusı bu yire ağı havāya Müşābihdür inanuñ uşbu rāya	Kimi yigirmi fersengdür kimi yüz Ki bin ferseng kimi kimi iki yüz
Havāyı çevre bağlamışdur eflāk Mu'allakdur havā içinde bu hāk	Birisi şol Şakaliyye Deñizi Kim anuñ göge benzerdür beñizi
Bu hākün çevresidür cümle iqlim Buna zır ü zeber yok eyle bil kim	Var anda dağı biñ otuz cezire Dağı andan ziyāde yokdı zire
Kamunuñ ayağı altındadır hāk Başı üstindedür çep çevre eflāk	Üçünci dağı ol deryā-yı Gerdān Kim anda biş cezire vardur iy cān
Bu yirün altı üsti var şanman Sözüm anlamayup bundan uşanman	Bilüñ dördüncisi deryā-yı Kızılum Kim on dördür cezire anda melzüm
Güneş çep çevre tolanur çün añı Gice gündüz ider çevre mekāni	Bişinci Pārs deñizidür bil iy şāh Aña yidi cezire var ol āgāh
Şu yire kim güneş olur muķābil O yirde gündüz olur anı sen bil	Bil altıncı deñizün adıdır Sind Ki dirler aña bāhr-ı Sind ü hem Hind
Yirün gölgesi işraya tolanur Karanu gice olur anda yok nūr	Anuñ içinde vardur biñ cezire Aña ırak deñiz olmaz nazire

Yidinci deñiz uş deryā-yı Çındür
İnanuñ sözlerüm kamosı çındur

İki yüz var cezire anda dağı
Yidi ulu deñiz uşbudur ahı

Bular ulaşuğ on bir deñiz var
Kim anlardan bular küççükdür iy yār

Ve ammā Baħr-ı Mağrib Baħr-ı Ye'cüc
Dağı şol Bāħr-ı Aħzar ya'ni bu üç

Bular bāħr-ı muħite ulaşupdur
Muħit bu yir yüzün hep tolaşupdur

Dağı bu rub'-ı meskūnda bil iy yār
İki yüz key ulu meşhūr tağ var

Kimi mağribde maşrıkdan çekilmiş
Kimi maşrıkdā mağribden dikilmiş

İki yüz kırk ulu ırmağ dağı var
Bilün bu rub'-i meskūn içre iy yār

Ki bunlar şarka ğarba karşı akar
Cenūbj hem şimali karşı bakar

Cemī'i deñize varur bu ırmağ
Añı mümkün degül yolından ırmağ

Bunu biş pādişāh saydurdı mevzūn
Süleymān Sikender hem Firīdūn

Birisi Erdeşir ü tubba' iy şāh
Ki bunlar pādişāhlardı ol āğāh

Yidi iklīme gökden yidi yılduz
Turup hüküm ider uşda gice gündüz
(Gültaş, 1996: 343-359)

KAYNAKÇA

- Adivar, A. (1982). *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. Baskı, İstanbul.
- Ahmed, S., Filipoviç, N. (2004). "The Sultan's Syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial Medreses Prescribed in a Ferman of Kanuni Süleyman Dated 973/1565", *Studia Islamica*, V. 98/99, pp. 183-218.
- Ahmet Cevdet Paşa. (2018). *Tarih-i Cevdet*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Ahterî Mustafa Efendi. (2009). *Ahterî-i Kebir*, haz. Ahmet Kırkkılıç-Yusuf Sancak, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Akyüz, Y. (2015). *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayınları, Ankara.
- Anadol, C., Abbasova, F. (2002). *Türk Kültür ve Medeniyeti*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul.
- Bayraktar, M. (2017). *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 45- 55, Ankara.
- Bilge, M. (1984). *İlk Osmanlı Medreseleri*, s.140-148, 213 – 231, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Bingöl, A. (2000). "İsâgûcî", *İslam Ansiklopedisi*, c.22, s. 488 – 492, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Bolay, S. H. (2011). *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Canım, R. (2018). *Latîfi: Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Coşkun, V.S. (2012). "Toderini, Gian Battista", *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, s. 208 – 209, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Çelebioğlu, A. (1996). *Muhammediye I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Faroqhi, S. (1973). "Social Mobility Among The Ottoman 'Ulemâ in the Late Sixteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, V. 4, No.2, April, s. 204-218.
- Gelibolulu Mustafa Âli. (2003). *Künhü'l-Ahbâr: Fatih Sultan Mehmet Devri*, c. II, haz. M. Hüdayi Şentürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gültaş, A. (1996). *Halil-nâme*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Gündüz, M. (2015). *Osmanlı Eğitim Mirası*, Doğu-Batı yayınları, Ankara.
- Halaçoğlu, Y. (1994). "Osmanlılarda İlim, Din ve Sosyal Müesseseler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 12, TTK Yayınları, Konya.
- Hammer-Purgstall, J. Von. (1827). *Geschichte des osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven: Erster Band: Von der der Gründung des osmanischen Reiches bis zur Eroberung Constantinopels, 1300-1453* (in German). C. A. Hartleben, Pest.
- Hersh, R. (1993). "Proving is Convincing and Explaining", *Educational Studies in Mathematics*, 24(4), 389-399.
- İhsanoğlu, E. (1999). "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", *Osmanlı (Bilim)*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- İhsanoğlu, E. (1999). "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C: 1, İstanbul.
- İzgi, C. (2019). *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyâzî ve Tabîî İlimler*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Kazıcı, Z. (1999). "Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler", *Osmanlı (Toplum)*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Kılıç, F. (2010). *Âşık Çelebi'nin Meşâirü's-Şuarâ*, 172 a., haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Kuran, A.(1969). *Anadolu Medreseleri*, C: I, TTK Yayınları, Ankara.
- Mossensohn M.S. (2019). *Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi (Science Among The Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge)*, çev. Kübra Oğuz, Doğu-Batı Yayınları, Ankara.

- Oxford American Dictionary. (1980). E. Ehrlich, S. B. Flexner, G. Carruth, J. M. Hawkins (Eds). New York, NY: Avon
- Şemsettin Sâmî (1317). *Kâmus-i Türkî*, s. 613, madde sıra no: 3, İkdâm Matbaası, Dersaadet (İstanbul).
- Talas, M.A. (2000). *Nizamiyye Medresesi*, (çev. Sadık Cihan), Samsun.
- Togan, Z.V. (2019). *Umûmî Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden XVI. Asra Kadar*, s.523-524, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Topdemir, H.G. (2010). *Farâbî*, Say Yayınları, İstanbul.
- Unan, F. (1999). "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Osmanlı (Toplum)*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı Tarihi: Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime İle Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*, C.I, s. 522, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H.(1988). *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara.
- Ünver, İ. (1983). *Ahmedî – İskendernâme: İnceleme- Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- William James Redhouse El-İngilizî. (2016). *Müntehabât-ı Lügat-i Osmaniye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yavuz, H. (2009). *Türkiye'nin Zihin Tarihi: Kâtip Çelebi ve Mîzânü'l- Hakk*, Timaş Yayınları, İstanbul.

EXTENDED ABSTRACT

Within the scope of Turkish education history studies, researches about education programs in Ottoman period madrasahs have been increasing in recent years, although they have been neglected for a long time. Among the reasons why these studies have been neglected until recently, the difficulties experienced in accessing primary sources appear as the most important factor. Problems experienced in accessing source works, especially due to the alphabet change, negatively affect the opportunity to reach comprehensive and holistic opinions about the education programs in Ottoman Madrasahs. For this reason, it is of great importance to make use of interdisciplinary studies and resource works of different scientific fields in order to reach clearer conclusions and new perspectives in the studies of educational programs of distant historical periods. Literary texts are one of the sources that will be of great benefit to reach more competent opinions and broad perspectives in terms of education history. Because literary texts are of great importance in that they contain information that will open not only the cultural understanding of the time they were written, but also the political conjuncture, sociology, economic conditions and scientific foundations based on the world of thought. It is not possible to think of the education understanding of a period separately from the way of thought and mental background of that period. For this reason, in the determination of educational approaches and curriculum of distant historical periods with primary sources of inadequacy and uncertainty, literary texts that incorporate the intellectual characteristics and thought climate of that period can be considered as an important research source. In this study, the idea that literary texts written in the same historical period may be useful in the determination of the educational programs in the early Ottoman madrasahs covering the fourteenth and fifteenth centuries will be discussed from the Halil-nama masnavi, which Abdulvasi Chalabi wrote in the fifteenth century. Prophet Abraham's learning to be a person accepted by the classification between the 2444th and 2568th couplets of the title "*Ve İstikbâl Kerden-i Halilullah-Râ*", which contains the advice he gave to his son, by observing the traditional classification of the Islamic science acquis. He talks about *natural*, *hypothetical* (mathematics) and *philosophical* sciences he sees essential. Another significance of this section within the Halilnâme is that the educational programs in the Ottoman madrasahs in the fifteenth century, what Ottoman intellectuals who lived during this period understood from the notion of "science" and that they gave a significant idea about the acquis of these intellectuals. The author of the work did not separate the mentioned "sciences" with a separate title, and worked under the title "*Ve İstikbâl Kerden-i Halilullah-Râ*", which contains the advice that Abraham gave to his son. These sciences, which Abdülvâi Çelebi referred to as the four main headings in the first stage, are listed as *ilm-i dakâyık*, *ilm-i mâlumat*, *bedihiyye*, *ilm-i hikmet*. With these features, the "sciences" bet, which the author touches in detail in his Halilnâme and categorized according to his content, should be given an independent place in the classification of various philosophies and scholars in the Islamic thought tradition and Turkish educational history literature. Although Abdülvâsi Çelebi does not explicitly state his purpose of writing the "sciences" chapter in question, he offers an important clue in the text. Between the 2520th and 2523th couplets of the text in question, the poet explicitly states why he penned such a matter. Based on the poet's statements, the main reason underlying the classification of these sciences in accordance with the Islamic thought tradition and to be used in the educational programs of the madrasahs is seen as giving advice to the sultan of the time, Sultan Mehmet I (Chelebi). The work also shows some kind of advice book with this feature.